

खेड्यांतील शिक्षण

स्वातंत्र्यपूर्व काळात शिक्षणाचा विचार करतांना तो नागरी दृष्टिकोनातून केला जात असे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमांत खेड्यांना जरूर ते महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे; अतएव भारताच्या शैक्षणिक पुनर्रचनेचा विचार करतांना, खेड्यांतील शाळा, त्यांची शिक्षणविषयक व्येये, त्यांचे कार्यक्षेत्र, त्यांच्या आर्थिक समस्या, तेथील शिक्षकांचे मार्गदर्शन, ह्या क्षेत्रांत परदेशांनी केलेले प्रयोग इत्यादि प्रश्नांचा सर्वोपयोगी विचार करणे जरूर आहे. ह्या हेतूने 'खेड्यांतील शिक्षण' ह्या नावाने कांही पुस्तक आम्ही प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळा हे त्यापैकी पहिले पुस्तक आहे. कव्हर पृ. ४ चर यानंतर प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांची यादी दिली आहे.

लेखक

खेड्यांतील शिक्षण : ~~~~~ १

एक-शिक्षकी शाळा

लेखक

श्री. जे. पी. नारिक

श्री. व्ही. बी. कर्णिक

प्रथमावृत्ति १९५३

किंमत २ रुपये

खेड्यांतील शिक्षण

स्वातंत्र्यपूर्व काळांत शिक्षणाचा विचार करतांना तो नागरी दृष्टिकोनांतून केला जात असे. स्वातंत्र्योत्तर काळांत भारताच्या पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमांत खेड्यांना जरूर तें महत्त्वाचें स्थान मिळालें आहे; अतएव भारताच्या शैक्षणिक पुनर्घटनेचा विचार करतांना, खेड्यांतील शाळा, त्यांची शिक्षणविषयक ध्येये, त्यांचें कार्यक्षेत्र, त्यांच्या आर्थिक समस्या, तेथील शिक्षकांचें मार्गदर्शन, ह्या क्षेत्रांत परदेशांनीं केलेले प्रयोग इत्यादि प्रश्नांचा सर्वांगीण विचार करणें जरूर आहे. ह्या हेतूने 'खेड्यांतील शिक्षण' ह्या नांवानें कांहीं पुस्तकें आम्हीं प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळा हें त्यांपैकीं पाहिलें पुस्तक आहे. कन्हर पृ. ४ वर यानंतर प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांची यादी दिली आहे.

लेखक

खेड्यांतील शिक्षण : ~~~~~१

एक-शिक्षकी शाळा

लेखक

श्री. जे. पी. नाईक

श्री. व्ही. बी. कार्णिक

प्रथमावृत्ति १९५३

किंमत २ रुपये

आभार

The Single-Teacher School ह्या नांवाचें मूळ पुस्तक भी. जे. पी. नाईक ह्यांनीं इंग्रजींत लिहिलें व तें भारत सरकारच्या मिनिस्ट्री ऑफ एज्युकेशननें प्रसिद्ध केलें.

सदरहू पुस्तकाचें मराठींत भाषांतर करण्याची परवानगी दिल्याबद्दल आम्ही मिनिस्ट्री ऑफ एज्युकेशन-गव्हर्मेंट ऑफ इंडिया ह्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

शांति-निकेतन } जे. पी. नाईक
३१९ सोमवार, पुणे २. } व्ही. बी. कर्णिक

मुद्रक
मा. र. कारले
जनसेवा मुद्रणालय,
१९२ शुक्रवार, पुणे २

प्रकाशक
स. आ. जगताप
जगताप-कारले प्रकाशन
३३१ शुक्रवार, पुणे २

प्रस्तावना

श्री. जे. पी. नाईक यांच्या 'एक-शिक्षकी शाळा' या मराठी पुस्तकाला प्रास्ताविक चार शब्द लिहिण्यांत मला फार आनंद वाटत आहे. मूळ इंग्रजी पुस्तक भारत सरकारनें नुकतेंच प्रसिद्ध केलें असून त्याचा मराठी अनुवाद प्रथम महाराष्ट्राला मिळत आहे. श्री. जे. पी. नाईक यांचा शिक्षण-क्षेत्रांतल अधिकार फार मोठा असून त्यांचें नांव भारतांत आतां सर्वत्र प्रसिद्ध झालें आहे. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांतही त्यांच्या नांवाचा प्रवेश नुकताच झालेला असून तेथेही त्यांच्या नांवाला अधिकाधिक मान्यता मिळत जाईल अशी चिन्हे दिसत आहेत. शिक्षण, ग्रामीण जीवन आणि सामाजिक नियोजन या तीन क्षेत्रांत श्री. जे. पी. नाईक यांनी दीर्घ काल अध्ययन, चिंतन, प्रत्यक्ष प्रयोग आणि संशोधन केलेले आहे. श्री. नाईक यांचें व्यक्तिमत्व विविध रंगांनीं नटलेले आहे. कोल्हापूर येथे त्यांचें शिक्षण चाललें असतांनाच त्यांच्या तीव्र बुद्धिमत्तेची, अलौकिक स्मरणशक्तीची आणि विशाल व्यासंगाची कल्पना पुष्कळांना आली होती. गणित आणि साहित्य हे त्यांचे अध्ययनाचे विषय होते. इंग्रजी साहित्याचा व्यासंग त्या काळांत त्यांनीं विशेष आस्थेनें केला होता. असा माणूस बहुधा इंग्रजीचा प्राध्यापक होऊन एकाद्या महा-

(२)

विद्यालयांत गुंतून पडावयाचा ! पण श्री. नाईक यांना साहित्याबरोबरच जीवनाचेही तीव्र आकर्षण भासत होतें. यामुळे गांधीजींच्या कायदेभंगाच्या विराट् आंदोलनांत ते साहजिकच ओढले गेले. कर्नाटक विभागांत चळवळ चालवीत असतां पकडले जाऊन बेळारीच्या तुरुंगांत बराच काळ काढण्याची संधि त्यांना मिळाली. त्या ठिकाणीं आपल्या देशांतील सामान्य जनतेची स्थिति काय आहे, याचें चित्र त्यांच्या डोळ्यापुढें स्पष्ट उभें राहिलें. तुरुंगांतील रुग्णालयांत त्यांनीं सेवा करतां करतां सामान्य औषधोपचाराचें ज्ञान संपादन केलें, आणि तुरुंगांतून बाहेर पडल्यावर खेड्यांतील जनतेची स्थिति सुधारण्यासाठीं धारवाड जिल्ह्यांतील कांहीं खेड्यांत वर्षानुवर्षे काम केले. त्या वेळीं ग्रामीण जीवनांतील नानाविध प्रश्नांचा त्यांनीं बारकाईनें अभ्यास केला.

शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक विकास हे आपल्या खेड्यांचे प्रमुख प्रश्न आहेत. या सान्याच प्रश्नांचा परस्परांशीं संबंध अगदीं निगडित झालेला आहे. खेड्यांतील शिक्षणाचा श्री. नाईक यांनीं आठ-नऊ वर्षे स्वतः प्रयोग चालविला होता. ४०-४२ च्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीमुळे श्री. नाईक यांचा तो प्रयोग खंडित झाला आणि परिस्थितीवशात् एक नवें क्षेत्र श्री. नाईक यांना उपलब्ध झालें. कोल्हापूर येथें शिक्षण व नियोजन या क्षेत्रांत काम करण्याची मोठी अमोल संधि श्री. नाईक यांना मिळाली. नव्या राजकीय परिवर्तनां-

(३)

मुळे कोल्हापुरांतील हे कामही अपुरेंच राहिलें. यानंतर श्री. नाईक यांनीं श्री. रामभाऊ परुळेकर या थोर शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या सहकार्याने मुंबई येथें शैक्षणिक क्षेत्रांत उच्च संशोधन व अध्यापन करणारी एक शिक्षणसंस्था निर्माण केली आणि त्यानंतर डॉ. गात्रडे यांच्या सहकार्याने गारगोटी (जि० कोल्हापूर) येथें 'श्री मौनी' विद्यापीठ या नांवाची ग्रामीण शिक्षणाचा व्यापक प्रयोग करणारी एक थोर शिक्षण संस्था स्थापन केली. महाराष्ट्रांतील थोर शिक्षणशास्त्रज्ञांच्या सहकार्याने श्री. नाईक यांनीं या वर्षी ' भारतीय शिक्षा-विचार मंडळ ' नांवाची आणखी एक संस्था उभारली आहे. शिवाय, अलीकडे भारतीय शिक्षण-विषयक विविध प्रश्नांवर वेगवेगळे ग्रंथ लिहिण्याचें काम त्यांनीं हातीं घेतलें आहे. असे तीनचार ग्रंथ आतांपर्यंत त्यांनीं तयार करून दिले आहेत; आणि आणखीही कित्येक ग्रंथ लिहिण्याची त्यांची योजना झालेली आहे. अशा थोर अधिकारी पुरुषाच्या लेखणीतून उतरलेल्या पुस्तकाचा हा अनुवाद महाराष्ट्राला प्रथम मिळावा हें महाराष्ट्राचें भाग्यच समजलें पाहिजे.

श्री. कार्णिक हे अनुभवी शिक्षक असून सध्यां महाराष्ट्रांत लोकाशिक्षणाचें काम करीत आहेत. त्यांनीं अनुवादाचें काम अतिशय कळकळीनें आणि तन्मयतेनें केलें असल्यामुळे ते

अतिशय सरस उतरलें आहे, हे निराळें सांगण्याची गरज नाही

राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर आपल्या समाजापुढें मुख्य प्रश्न आहे तो जनता-विकासाचा. भारतीय जनता ही प्रामुख्याने ग्रामीण विभागांतच राहणारी आहे. यामुळे जनता-विकासाचा प्रश्न हा ग्रामीण विकासाचा प्रश्न झाला आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक विकास हेच ग्रामीण जीवनाचे मुख्य प्रश्न आहेत. शिक्षण हें केवळ पुस्तकी स्वरूपाचें झाल्याने जीवनाशी त्याचा विरोध निर्माण झाला आहे. भारतीय जीवनांत नवा आशावाद निर्माण करावयाचा असेल, जनतेत नवा उत्साह संचरावा असे वाटत असेल, तर शिक्षणाने जीवनाचे समग्र मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी घेण्यास पुढें आलें पाहिजे. प्राथमिक शिक्षण हेंच खरें राष्ट्रीय शिक्षण झाल्याशिवाय या देशांतील जनतेचा प्रश्न सुटणार नाही. आपल्याकडील शिक्षणशास्त्रज्ञांचें, विद्यापीठांचें व शैक्षणिक संशोधकांचें प्राथमिक शिक्षणाकडे अजून विशेष लक्ष गेलेलें नाही. प्राथमिक शिक्षण आणि प्राथमिक शिक्षक हे अद्यापि उपेक्षेचा विषय राहिलेले आहेत. ही परिस्थिति पालटण्यासाठी जोराचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. श्री. नाईक यांच्या ग्रंथमालेने तज्ज्ञांचें लक्ष या उपेक्षित विषयाकडे खेचलें जाईल, अशी मला आशा आहे.

प्राथमिक शिक्षकाचे समाजातील स्थान सन्माननीय बनविण्यासाठी देखील खास प्रयत्नांची जरूर आहे. आमच्या प्राथमिक शिक्षकांना सर्व बाजूंनी सुशिक्षित करण्याची फार आवश्यकता आहे. श्री. नाईक यांच्या पुस्तकांनी प्राथमिक शिक्षकांना फार मोठा लाभ होणार आहे, असे मी मानतो.

महाराष्ट्राच्या नव्या संघटनेत प्राथमिक शिक्षणाला महत्त्वाचें स्थान लाभणार आहे. श्री. नाईक यांचे ग्रंथ योग्य वेळीच महाराष्ट्रांत येत आहेत. महाराष्ट्रांतील सर्व शिक्षण-प्रेमी लोक या ग्रंथांचें उत्साहाने स्वागत करतील अशी माझी खात्री आहे.

कळवण
८ ऑक्टो. ५३
(भाऊबीज)

—स. ज. भागवत

प्रकाशकांचे दोन शब्द

आपला देश स्वतंत्र झाला, त्यास आतां सहा वर्षे पूर्ण झालीं. ह्या देशाची आर्थिक व सामाजिक पुनर्रचना करण्याचें काम आपल्या पुढाऱ्यांनीं आतां हातीं घेतलें आहे. भारताची सुधारणा, म्हणजेच भारतांतील पांच लाख खेड्यांची सुधारणा. खेड्यांची सुधारणा करण्याचा एक मुख्य मार्ग म्हणजे खेड्यांत देण्यांत येणाऱ्या शिक्षणाची सुधारणा करणें. खेड्यांतील जनतेला योग्य असे प्रभावी शिक्षण जर खेड्यांतील जनतेला मिळालें तरच आजची खेडी सुधारतील हा सिद्धांत लक्षांत घेऊन 'खेड्यांतील शिक्षण' ह्या विषयावर कांहीं पुस्तकें इंग्रजीत लिहिण्याचें श्री. जे. पी. नाईक ह्यांनीं ठराविलें आहे. श्री. नाईक हे एक ख्यातनाम शिक्षणतज्ज्ञ आहेत. प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रांत त्यांचा अधिकार फार मोठा आहे. त्यांच्या पुस्तकांचीं मराठीत भाषांतरे करण्याचें काम श्री. व्ही. बी. कार्णिक करणार आहेत. श्री. कार्णिक हे शिक्षणक्षेत्रांत जवळ जवळ दोन तपें काम करीत आहेत. आपल्या आयुष्याचीं वीस वर्षे त्यांनीं ग्रामीण जनतेच्या शिक्षणासाठीं खर्चिलीं आहेत. ह्या दोघांच्या सहकार्याने तयार होणारी पुस्तके महाराष्ट्राला निश्चितच मोलाची वाटतील. ह्या मालेपैकी 'एक शिक्षकी शाळा' हे पहिलें पुस्तक प्रकाशित करण्याचा सुयोग

आज प्राप्त होत असल्याबद्दल आम्हांला साभिमान आनंद वाटत आहे.

ह्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून देण्याची विनंती आम्हीं आचार्य भागवत यांना केली. त्यांच्यामार्गे अनेक कामांचा ससेमिरा असतांना सुद्धा, त्यांनीं ही विनंती मान्य केल्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत ऋणी आहोंत. ह्या पुस्तकासाठीं योग्य असे चित्र काढून दिल्याबद्दल, चित्रकार श्री. दीक्षित ह्यांचे पण आम्ही आभारी आहोंत. मुद्रितें तपासण्यासाठीं व पुस्तकाची लौकर प्रसिद्धि व्हावी म्हणून आमचे मित्र श्री. शंकरराव थोरात ह्यांनीं केलेल्या मदतीचा पण आम्ही कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करीत आहोंत.

पुस्तकाची किंमत शक्यतो कमी ठेवण्याचा आमचा विचार असतो; परंतु प्रस्तुत पुस्तकासाठीं फारच भारी किंमतीचा कागद वापरल्यामुळें नाइलाजानें पुस्तकाची किंमत दोन रुपये ठेवणें भाग पडत आहे. महाराष्ट्रांतील शिक्षणक्षेत्रांत काम करणारे सर्व रसिक ह्या पुस्तकाचें व ह्या मालेंतील ह्यानंतर प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांचें यथोचित स्वागत करतील अशी आशा व्यक्त करून, आम्हांला जनसेवेची संधि दिल्याबद्दल लेखकद्वयांचे आभार मानून हे दोन शब्द पुरे करतो.

—प्रकाशक

“सार्वत्रिक शिक्षणाची तरतूद करण्याचें उद्दिष्ट आमच्या घटनेत जाहीर करण्यांत आलें आहे. प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याचें मत असें आहे कीं, आपल्या देशांतील बहुसंख्य खेड्यांना एक-शिक्षकी शाळाच परवडणार आहेत. घटनेतल आपलें उद्दिष्ट जर साधावयाचें असेल तर ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळांची नीट जोपासना व्हायला पाहिजे व शास्त्रीय पद्धतीने त्यांचा योग्य तो विकास घडवून आणला पाहिजे.”

—हुमायून कबीर

सेक्रेटरी, मिनिस्ट्री ऑफ एज्युकेशन,
गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, न्यू दिल्ली.

श्री. हुमायून कबीर ह्यांचा पुरस्कार

स्वराज्य प्राप्त झाल्यापासून आपल्या शिक्षणविषयक प्रश्नांमध्ये, लोक वाढत्या प्रमाणांत लक्ष घालूं लागले आहेत. पूर्वीच्या शिक्षणपद्धतीत जे दोष होते, ते काढून टाकण्यासाठी कोणते प्रयत्न केले जात आहेत, हे जाणून घेण्याची उत्कंठा शिक्षणक्षेत्रांत कार्य करणाऱ्यांना लागून राहिली आहे. लोक-शाहा राज्यपद्धतीमध्ये जनतेवर पडणारी जबाबदारी उचलण्याची पात्रता लोकांमध्ये निर्माण करण्यासाठी भारत कशा रीतीने पावलें टाकणार आहे, हे जाणून घेण्यास प्रांतिक सरकारें, खाजगी संस्था व शिक्षणतज्ज्ञ उत्सुक आहेत. आमच्या देशांत व परदेशांत जे शहाणे लोक आहेत, त्यांचा असा विश्वास आहे कीं, आमच्या देशांतील दारिद्र्य, रोगराई व निकृष्ट जीवनमान ह्यांचा नायनाट करण्यासाठी ह्या देशांत योग्य अशा शिक्षणपद्धतीची जोपासना करावी लागेल. आपल्या पद्धतीचा ह्या प्रकारें विकास व्हावा असें जर आपणांस वाटत असेल तर आपण शिक्षणक्षेत्रांत आजपर्यंत जें कार्य केले त्याचें योग्यप्रकारें मूल्यमापन आपणांस करावें लागेल व परदेशांत रूढ असलेल्या शिक्षणपद्धतीच्या बरोबर आपल्या कामाची तुलना करावी लागेल.

ह्या राष्ट्रीय उपक्रमाला हातभार लावण्याच्या हेतूने मध्य-वर्ति सरकारने शिक्षणविषयक वेगवेगळ्या प्रश्नांवर प्रकाश

(२)

टाकणारी छोटी छोटी पुस्तकें प्रसिद्ध करण्याची एक योजना आंखली आहे. ह्या योजनेप्रमाणे शिक्षणक्षेत्रांत कार्य करणारे जे अनुभवी तज्ज्ञ व शिक्षक आहेत त्यांना ह्या देशांतील प्रचलित शिक्षणविषयक कार्यक्रमांचा व मूलभूत शिक्षणविषयक प्रमेयांची पाहणी करण्यास आवाहन करण्याचें ठरविलें आहे व त्यांच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा ह्या कामी फायदा घेण्याचें पण ठरविलें आहे. आपल्या अनुभवावर व ज्ञानावर आधारलेली ही माहिती, हे लेखक, आमच्या देशांतील शिक्षणक्षेत्रांत कार्य करणाऱ्यांना व परदेशांतील लोकांना पण पुरवतील आणि त्यांना आमच्या देशांत शिक्षणपद्धतीचा विकास कसा होणार आहे, तसेंच त्यासाठी योजना कोणत्या आंखल्या जाणार आहेत, ह्याची पण कल्पना देतील.

प्रस्तुत, 'एक-शिक्षकी शाळा' हे पुस्तक, ह्या उपक्रमांतीलच एक भाग आहे. ग्रंथकर्त्यांनी ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांचा इतिहास सांगितला आहे व देशाच्या आजच्या परिस्थितीत त्याचें किती महत्त्व आहे, तें समजावून सांगितलें आहे. त्यांनी असे दाखवून दिलें आहे की, फार पूर्वकालापासून ह्या देशांत 'एक-शिक्षकी' शाळा चालू आहेत व ह्या देशांतील लोकवस्ती खेड्याखेड्यांतून विखुरलेली असल्यामुळे ह्या अशा 'एक-शिक्षकी' शाळा, देशांतील शिक्षणपद्धतीचा एक अविभाज्य घटक म्हणून एथें कायमचें वास्तव्य करून राहणार आहेत. न्याअर्थी ह्या शाळा एथें स्थिर राहणार

(३)

आहेत, त्याअर्थी ह्या शाळांचा नीट अभ्यास केला पाहिजे व त्यांची कार्यक्षमता वाढवून त्यांचा दर्जा पण सुधारला पाहिजे. प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांनी अमेरिका, स्वीडन, ऑस्ट्रेलिया वगैरे देशांत ह्या शाळांनाबत आलेला अनुभव जनतेपुढें मांडला आहे आणि त्या दृष्टीने ह्या शाळांची व्यवस्था पाहण्याबाबत व त्यांची शैक्षणिक उपयुक्तता वाढविण्याबाबत सूचना केल्या आहेत. योग्य मार्गदर्शनाखाली, ह्या प्रायोगिक 'एक-शिक्षकी' शाळांची संघटना करण्याचें महत्त्व त्यांनी स्पष्ट करून सांगितलें आहे; कारण त्यायोगे ह्या शाळांतील शिक्षण-विषयक तंत्रामध्ये व त्यांच्या व्यवस्थेमध्ये योग्य तो फेरबदल घडवून आणतां येईल.

सार्वत्रिक मूलोद्योगी शिक्षणाची तरतूद करण्याचें उद्दिष्ट आमच्या घटनेमध्ये जाहीर करण्यांत आलें आहे. प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांचें मत असे आहे की, आपल्या देशांतील बहुसंख्य खेड्यांना 'एक-शिक्षकी' शाळाच परवडणार आहेत. घटनेतील आपलें उद्दिष्ट जर साधावयाचें असेल तर ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांची नीट जोपासना व्हायला पाहिजे व शास्त्रीय पद्धतीने त्यांचा योग्य तो विकास घडवून आणला पाहिजे. अतएव आमच्या शैक्षणिक पुनर्घटनेच्या कार्यक्रमांत ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या संभाव्य उपयुक्ततेची नीट छाननी करण्याच्या उपक्रमाला अग्रस्थान मिळालें पाहिजे. असा अभ्यास करण्याला ह्या पुस्तकाची मौलिक मदत होईल, असा विश्वास आहे.

ह्या पुस्तकांत ~

- एक शिक्षकी शाळांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमि
—ही एक भारतीय परंपरा.
- परदेशांतील एक शिक्षकी शाळा.
- वर्गाचें एकीकरण व शाळांचें केंद्रीकरण.
- ह्या शाळांच्या अडचणी.
- त्यांचे कारभारविषयक व शैक्षणिक प्रश्न—
शिक्षकांच्या बदल्या व नेमणुकांचें धोरण.
ह्या शाळांची देखरेख. त्यांचें वेळापत्रक
वर्गनायक पद्धतीचे फायदे.
दुवक्त पद्धतीनें होणारी सोय.
अभ्यासक्रमाचें धोरण.
- संशोधनाची गरज.

इ. इ. मुद्यांवर चर्चा केली आहे.

१

ऐतिहासिक पार्श्वभूमि

‘एक-शिक्षकी’ शाळा आमच्या शिक्षणपद्धतीतील एक जुनी परंपरा आहे. वेदकाळांत शिक्षण ही एक कौटुंबिक बाब होती. प्रत्येक बाप आपल्या मुलाला स्वतंत्रपणें वेदविद्या व आपल्या शातीचे आचार शिकवीत असे. ही कौटुंबिक शिक्षण-पद्धति, ह्या देशांत १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत चालू होती. बंगालमध्ये ही पद्धति सर्रास चालू असल्याचा उल्लेख अँडमनं केला आहे. त्यानें केलेल्या पाहणींत त्याला असें आढळून आलें कीं, बंगाल व बिहारमधील ज्या भागांची त्यानें सूक्ष्म रीतीनें पाहणी केली, त्या भागांत ह्या कौटुंबिक शाळा १७४७ होत्या; तर ज्यांना शाळा म्हणून संबोधता येईल, अशा संस्था फक्त ३७ होत्या. मनरोला मद्रासमध्ये असें आढळून आलें कीं, शाळेंत शिक्षण घेणाऱ्या प्रत्येक मुलामागे कौटुंबिक शाळेंत शिकणारी पांच मुलें होती. कॅनराच्या कलेक्टरानें असें नमूद केलें आहे कीं, जिल्ह्यामध्ये इतकीं मुलें घरीं आपल्या वडिलांजवळ व नातेवाईकांजवळ शिक्षण घेत आहेत कीं, त्यामुळे ह्या जिल्ह्यांतील किती मुलें शिक्षण घेत आहेत व शाळांची संख्या किती आहे, हे

निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे; इतकेच नव्हे तर जी माहिती पुरविली जाईल ती चुकीची ठरण्याचाच जास्त संभव आहे. अशाप्रकारच्या शिक्षणपद्धतीचा उल्लेख करणारे उतारे सरकारी कागदपत्रांतून जरी फारसे आढळले नाहीत तरी अशी कौटुम्बिक शिक्षणपद्धति देशांतील निरनिराळ्या भागांतून प्रचलित होती हे सिद्ध करण्यास भरपूर पुरावा उपलब्ध आहे. हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की, ही जी कौटुम्बिक शिक्षण-केंद्रे होती ती सर्व केंद्रे म्हणजे 'एक-शिक्षकी' शाळाच होत्या.

त्यानंतर पुढे जेव्हां श्रमविभागाच्या तत्त्वावर समाजाची उभारणी होऊ लागली, तेव्हां ह्या कौटुम्बिक शिक्षणपद्धतीची पीछेहाट सुरू झाली व धंदेवाईक शिक्षकांनी चालविलेल्या 'शाळा' अस्तित्वांत येऊ लागल्या. परंतु ही एक-शिक्षकी' शाळा चालविण्याची परंपरा एथे इतकी खोल रुजली होती की, सर्वसाधारण शिक्षकांनी ही आपली केंद्रे एकत्र करून त्यांना विद्यालयाचे स्थान प्राप्त करून देण्याऐवजी, त्यांनी आपापली केंद्रे तशीच चालू ठेविली. प्राचीन भारतांत तक्षशिला ह्या नांवाचे एक महत्त्वाचे विद्या मिळविण्याचे स्थान होते. त्या ठिकाणी उत्तर भारतांतील वेगवेगळ्या ठिकाणचे विद्यार्थी उच्च शिक्षणासाठी जमा होत; परंतु ह्या ठिकाणी सुद्धा एकादं कॉलेज किंवा विश्वविद्यालय जन्माला येऊ शकले नाही. प्रत्येक शिक्षक आपली स्वतंत्र संस्था चालवीत होता. व ह्या कामी त्यांचे पुढारलेले विद्यार्थी त्यांना मदत करीत

होते. काशी (बनारस) हे २००० वर्षांपासून शिक्षणाचे एक नाणावलेले केंद्र होते. ह्या ठिकाणी भारतांतील निरनिराळ्या ठिकाणांहून शेंकडों विद्यार्थी अभ्यासासाठी येत असत; परंतु एथे सुद्धा प्रत्येक शिक्षक शाळा स्वतंत्रपणे चालवीत असे. ह्या शाळांतील शिक्षकाजवळ ४ ते ५ विद्यार्थी शिक्षण घेत. जे प्रसिद्ध शिक्षक होते त्यांच्याकडे १२ ते १५ विद्यार्थी असत; परंतु ह्यापेक्षा मोठ्या संख्येने कोणाकडेही विद्यार्थी नसत.

ब्रिटिश राजवट सुरू होण्यापूर्वी या देशांत जी एतद्देशीय शिक्षणपद्धति प्रचलित होती त्या पद्धतीत पण 'एक शिक्षकी' शाळाच प्रामुख्याने दिसत होत्या. अँडमला असे दिसून आले की, बहुतेक हिंदी शाळा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा होत्या व या शाळांबद्दल लिहितांना तो म्हणाला, "एथील शिक्षकांची संख्या व शाळांची संख्या सारखीच आहे." ह्यावेळी मुंबई व मद्रास एथे चालू असलेल्या शाळांच्यावाचत केलेल्या चौकशीत हेच आढळून आले की, या ठिकाणच्या बहुसंख्य शाळा, ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळाच होत्या. यावरून असे अनुमान काढता येईल की, त्या कालाच्या भारतांतील सर्व भागांत चालू असलेल्या सर्वसाधारण शाळा या 'एक-शिक्षकी' शाळाच होत्या.

वर दिलेल्या माहितीवरून हे स्पष्ट दिसून येईल की वेद-कालापासून भारतामध्ये 'एक-शिक्षकी' शाळा अस्तित्वांत

आहेत व कांहीं तुरळक बहुशिक्षकी शाळांचे अपवाद वगळले तर ह्याच 'एक-शिक्षकी' शाळांनीं भारतांतील सर्व शिक्षण-क्षेत्र व्यापून टाकलेलें दिसतें.

ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा अस्तित्वांत येण्याचें कारण म्हणजे ह्या देशांत प्रचलित असलेली एक विशिष्ट प्रकारची सामाजिक परिस्थिति. शिक्षण घेणाऱ्या मुलांची संख्या इतकी अल्प असे की, 'एक-शिक्षकी' शाळांखेरीज इतर प्रकारच्या शाळां निघूं शकतच नव्हत्या. प्रत्येक कुटुंबाचा एकाद्या विशिष्ट शिक्षकाच्या कुटुंबाशीं घरोब्याचा संबंध असे. हा संबंध पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेला असे. ज्याप्रमाणें प्रत्येक पिढीचा परंपरागत असा एकादा उपाध्याय असे, तसाच त्यांचा शिक्षक पण असे. त्यामुळें मोठ्या गांवांतून जरी पुष्कळ मुलांना एके ठिकाणीं जमवून त्यांची एकत्र शिक्षणाची सोय करणें शक्य होतें तरी ही विशिष्ट परंपरा आड येत होती. त्यामुळें कोणत्याही ठिकाणीं बहुशिक्षकी शाळा जन्माला येऊं शकल्या नाहींत; 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या मात्र वाढत असे.

ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा वाढीला लागण्यास शिक्षण-शास्त्रांतील एक सिद्धांत पण जबाबदार होता. असें मानलें जात होतें की, शिक्षण चांगलें होण्यास गुरुशिष्यांचे संबंध अगदीं घनिष्ट असले पाहिजेत. ('बहुशिक्षकी' शाळां पेशां 'एक-शिक्षकी' शाळांतून हें उद्दिष्ट चांगलें साधलें जाई.) ह्या शाळांच्या वाढीला आणखी एक गोष्ट जबाबदार होती.

आमच्या लोकांना सहकारी पद्धतीनें कामें करण्याची संवय नव्हती. स्वतंत्रपणें कामें करणें त्यांना आवडे. कांहीं जरी कारणें असलीं तरी ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांपासून जसे कांहीं फायदे होत होते तसे कांहीं तोटे पण होते. ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांमुळें मोठमोठ्या संस्था जन्माला येऊं शकत नव्हत्या. कॉलेजें व विश्वविद्यालये पण अस्तित्वांत येऊं शकत नव्हतीं. उलटपक्षीं ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांचा तिहेरी फायदा होत होता. शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांचे संबंध दृढतर होत होते. वर्गांत मुलांची संख्या कमी असल्यामुळें विद्यार्थ्यांकडे वैयक्तिक लक्ष पुरविणें शक्य होत होतें व विद्यार्थ्यांच्या मदतीनें शाळा चालविण्याची पद्धति रुढ होत होती.

आधुनिक युगाला प्रारंभ होईपर्यंत ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांचीं हीं शिक्षणविषयक मूल्यें जोपासलीं गेलीं होती व ब्रिटिश राजवटीला प्रारंभ होण्यापूर्वीच्या एतद्देशीय शिक्षण-संस्थांचें वैशिष्ट्य म्हणून ह्या गोष्टींचा निर्देश केला जात होता. ह्या शिक्षणपद्धतींत शिक्षक व विद्यार्थी ह्यांचे संबंध घरोब्याचे व घनिष्ट असे होते. त्या काळीं प्राथमिक शाळांतून विद्यार्थ्यांना जरी कडक शिक्षा करण्यांत येत होती, तरी ह्या गुरु-शिष्यांच्या संबंधांत त्यामुळें कोणताही त्रिधाड होऊं शकत नव्हता. शाळांमधील मुलांची संख्या पण मर्यादित होती. ही शाळांची सरासरी मुंबईत २५, गुजरायेंत २०, कोंकणांत व प्रांतांतील इतर ठिकाणीं १५, ह्याप्रमाणें होती. अँडमला पण

त्याच्या पाहणीत हेंच आढळून आलें. त्यानें २५६७ शाळा पाहिल्या व ह्या शाळांतून ३०९१५ मुलें शिक्षण घेत असल्याचें त्याला दिसून आलें. म्हणजे सरासरी एका शाळेंत १२ मुलें शिक्षण घेत असल्याचें त्याला आढळून आलें. ही परिस्थिति त्या काळीं भारतांत सर्वत्र प्रचलित होती. एका शिक्षकाला फारच थोडीं मुलें सांभाळावीं लागल्यामुळें त्यांच्याकडे वैयक्तिक लक्ष देणें शिक्षकाला शक्य होत होतें. औद्योगिक क्रांतीनंतर कोणत्याही वस्तूचें मोठ्या प्रमाणांत उत्पादन होण्याला प्रारंभ झाला. ज्याला आपण शाळेंतील वर्ग म्हणतो, तोही ह्याच काळापासून जन्माला आला; कारण ह्या ठिकाणीं मोठ्या संख्येनें विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याची सोय होत होती. ही वर्गपद्धति त्याकाळीं अस्तित्वांत आली नव्हती. त्या काळीं प्रत्येक विद्यार्थी म्हणजे एक संस्थाच होती. विद्यार्थी वर्षातील वाटेल त्या महिन्यांत शाळेंत येऊं शकत होता. वयाची अट नव्हती. पुष्कळदां तर त्याला शिकविण्याचा अभ्यासक्रम पण तो शाळेंत येतांना बरोबर आणीत असे; कारण आपल्या मुलानें काय शिकावें हें बहुधा त्याचें पालक ठरवीत. त्याच्या गरजेप्रमाणें व अभ्यासांतील त्याच्या प्रगतीप्रमाणें त्याला शिक्षण मिळत असे. दुसऱ्या मुलांची अभ्यासाची तयारी झाली कीं नाहीं, ह्याचा विचारसुद्धां न करतां त्याला पुढला अभ्यास शिकविण्याची सोय होत होती. तसेंच त्याला जें शिकावयाचें होतें तें शिकून झाल्यावर अथवा शिक्षकाला जें शिकवायचें होतें तें

शिकवून झाल्यावर, केव्हांही शाळा सोडण्याची त्याला मुभा होती. आधुनिक शिक्षणपद्धतीत ह्या व्यक्तिगत शिक्षण देण्याच्या पद्धतीला खो देण्यांत आला. त्याऐवजीं संबंध वर्गीला शिकविण्याची प्रथा जन्माला आली. ह्या वर्गपद्धतीनें शिक्षण देण्यामधील दोष आतां लक्षांत येऊं लागले आहेत व त्यामुळें ही वर्गपद्धति रद्द करून पूर्वीप्रमाणेंच व्यक्तिगत शिक्षण देण्याच्या पद्धतीचाच स्वीकार करण्याची उत्कंठा दिसून येऊं लागली आहे. हें जर शक्य नसेल तर एका शिक्षकामागे मुलांची संख्या कमी करून, वर्ग लहान करणें जरूरीचें वाटूं लागलें आहे. ह्यायोगें शिकविण्याची वर्गपद्धति पण स्वीकारली जाईल व व्यक्तिगत लक्ष पण पुरविलें जाईल. जे लोक जुन्या एतद्देशीय शिक्षणपद्धतीवर टीका करतात, त्यांनीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, त्या शिक्षणपद्धतीत कांहीं असे विशेष गुण असत कीं, जे आजच्या प्रगतिपथावर असलेल्या संस्थांतूनसुद्धां आढळून येत नाहींत.

‘एक-शिक्षकी’ शाळेच्या मुख्याध्यापकाला एका वेळीं ४-५ वर्ग सांभाळावे लागतात व पुष्कळांना तें काम अवघड अथवा अशक्य वाटतें; परंतु आपण हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, आपल्या पूर्वीच्या शिक्षकांना ह्यापेक्षां कठीण अशीं कामें करावीं लागत. त्याकाळीं जरी एका शिक्षकाला १५ विद्यार्थी सांभाळावे लागत, तरी ते १५ विद्यार्थी म्हणजे १५ स्वतंत्र वर्गच होते; कारण प्रत्येक विद्यार्थी हा प्रग-

तीच्या वेगवेगळ्या पायरीवर उभा असे. ह्या अवस्थेतून मार्ग काढण्याची एक अभिनव पद्धति त्यांनी शोधून काढली. शिक्षकांना मदत करण्याचें काम वर्गनायकाकडे (मॉनिटर-कडे) सोपविण्यांत येऊं लागलें. ह्या योजनेप्रमाणें वर्गातील ज्येष्ठ विद्यार्थ्यांना आपल्या वर्गातील कनिष्ठ विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचें काम करावें लागे. हें काम त्यांना दिवसांतील थोडा वेळ करावें लागे. शिक्षक कांहीं विद्यार्थ्यांना क्रमा-क्रमानें शिकवी अथवा त्यांना गटागटानें शिकवी व बाकीच्या विद्यार्थ्यांना कांहीं अभ्यास करायला देऊन कामांत गुंतवी अथवा वर्गनायकांना त्यांना शिकवायला लावीत असे. हें काम करण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धति अस्तित्वांत होत्या. पण त्यांपैकी एक अभिनव पद्धति म्हणचे मुलांच्या जोड्या लावणें ही होय. १८१७ साली बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालांत ह्याविषयी लिहितांना पुढील उल्लेख केला आहे—“हिंदु शाळांचें वैशिष्ट्य म्हणजे विद्यार्थ्यांनीच परस्परांना शिक्षण देण्याची त्या शाळांतून चालू असलेली योजना. ज्यावेळी मुलाला शाळेंत घालण्यांत येतें, (मुलींना शाळेंत घालण्याची व त्यांना लिहायला, वाचायला शिकविण्याची एथें पद्धत नाहीं.) त्यावेळी त्याला जास्त शिकलेल्या एकाद्या विद्यार्थ्याकडे सोंपविण्यांत येतें. त्या विद्यार्थ्याने नव्या मुलाला धडे द्यावयाचे, शिकण्यामध्ये त्याला हरएक प्रकारची मदत करावयाची व त्याच्या वर्तणुकीबद्दल

व त्याच्या प्रगतीबद्दल शिक्षकांकडे वरचेवर माहिती द्यावयाची असे. शाळेंत येणाऱ्या विद्यार्थ्याला एका वर्गांत घालण्यांत येत नसे; त्याला एखादा जोडीदार देण्यांत येत असे. विद्यार्थी व त्याचा शिक्षक, अशा जोड्या लावण्यांत येत असत. शाळेंत बसण्याची पद्धति पण अशी होती की, ज्याला कमी येत असे, त्याला त्याच्यापेक्षा अधिक येणाऱ्याच्या शेजारी बसविण्यांत येई व त्याच्यापासून तो धडे घेई व मदत मिळवी. ज्यावेळी ज्येष्ठ मुलांपैकी पुष्कळांची सारखी प्रगति होई, त्यावेळी त्यांना एके ठिकाणी एकाच रांगेंत बसविण्यांत येई व त्यांना शिकविण्याचें काम प्रत्यक्ष शिक्षक करीत. ह्या पद्धती-मुळे शिक्षकाला शाळेवर देखरेख ठेवायला भरपूर वेळ मिळे; इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक विद्यार्थ्याची अभ्यासांत प्रगति किती झाली हें पण त्याला पडताळून पाहतां येत असे.”

ही पद्धति प्रथमतः मद्रासचे रेव्हरंड अँड्रयु बेल ह्यांच्या लक्षांत आली. ह्या पद्धतीची परिणामकता व त्यामुळे होणारी खर्चाची बचत पाहून त्यांचा त्या पद्धतीविषयी इतका चांगला प्रह झाला की, त्यांनी ती पद्धति इंग्लंडांत सुरू केली. त्या ठिकाणी ह्या पद्धतीला मद्रासपद्धति अथवा वर्गनायक शिक्षणपद्धति म्हणून संबोधण्यांत येत होतें. तत्कालीन कागदपत्रांवरून ह्या हिंदी शिक्षणपद्धतीमुळे इंग्लंडांत सार्वत्रिक शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कामी कशी मोलाची मदत झाली, हें आपणांस दिसून येईल. १८१४ साली ईस्ट इंडिया कंपनीच्या डायरे-

कटरांनी बंगालच्या गव्हर्नर-इन-कौन्सिलना पत्र लिहून ही पद्धति अमलांत आणण्याची शिफारस केली.

ह्या पद्धतीमुळे एका शिक्षकाला बरेचसे विद्यार्थी सांभाळतां येतात व त्यामुळे आर्थिक बचत होण्यास ही योजना उपयोगी पडतेच; पण केवळ शैक्षणिक दृष्टिकोनांतून जरी पाहिलें तरी आपणांस असें दिसून येईल कीं, वर्गातील मुलांचें साहाय्य घेऊन काम करण्याच्या ह्या पद्धतीमध्ये खूप फायदे आहेत व म्हणूनच ह्या योजनेचा खूप मोठ्या प्रमाणांत वापर होणें जरूर आहे. ह्या योजनेचे कट्टर विरोधी पण ही गोष्ट कबूल करतील कीं; ह्या योजनेमुळे शिक्षकांचें काम बरेंच हलकें होतें. आजच्या आपल्या विकट आर्थिक परिस्थितीमुळे एका शिक्षकाला जास्त मुलें सांभाळावीं लागणार; शिवाय आपल्या एथें लहान लहान खेडीं असल्यामुळे एका शिक्षकाला एकावेळीं पुष्कळ वर्ग पण ध्यावे लागणार. ह्या पद्धतीपासून विद्यार्थ्यांचा सुद्धां बराच फायदा होतो. जो विद्यार्थी शिकवितो त्याचाहि फायदा होतो आणि शिकणाराचा तर होतोच होतो; आणि एकदां ह्या दोघां विद्यार्थ्यांची दिल-जमाई झाली कीं, आपल्या जोडीदाराबरोबर बसून शिकणें केवळ एक खेळ ठरतो. हे दोघे गुरुशिष्य परस्परांशीं इतके जवळ आल्यामुळे, शिकविणाऱ्या विद्यार्थ्याला, जरी तंत्राची व पद्धतीची माहिती नसली तरी त्यामुळे त्याचें फारसें अडत नाही. ह्या पद्धतीला 'शिकतां शिकतां शिकविण्याची पद्धति'

म्हणतां येईल. डॉ. फ्रँक लॉबॉक ह्या नांवाच्या एका मिशनरी शिक्षणतज्ज्ञानें प्रौढ शिक्षणाच्या प्रसारासाठीं ह्या पद्धतीचा स्वीकार करण्यास सांगितलें आहे. तो म्हणतो, 'प्रत्येक शिकलेल्या माणसानें दुसऱ्या एकातरी माणसाला शिकवावें'.

हें सर्व आख्यान सांगण्याचें मुख्य कारण म्हणजे 'एक-शिक्षकी' शाळा भारतीय शिक्षण-क्षेत्रांतील एक जुनी परंपरा आहे. कांहीं पाश्चात्य लोकांनीं असा ओरडा चालविला आहे कीं, १९२१ सालीं भारतवासी लोकांकडे शिक्षणाचा ताबा सोंपविला त्यामुळे हें पाप उद्भवलें. त्यांचा हा दावा सोटा असल्याचें सिद्ध करण्यासाठीं एवढी लांबण लावावी लागली. आम्हांला एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, शिक्षण-क्षेत्रांत आमची ही जुनी परंपरा आहे. या परंपरेमुळे आम्हांला कांहीं पद्धति निर्माण करतां आल्या; कांहीं तंत्रें शोधून काढतां आलीं. आजच्या परिस्थितीत त्यामध्ये थोडासा फेर-बदल केला तर आजचे शिक्षणविषयक प्रश्न सोडविण्यासाठीं सुद्धां ह्या सामुग्रीचा आम्हांला उपयोग करून घेतां येईल. ह्या जुन्या परंपरेचा नीट उपयोग केला तर 'एक शिक्षकी' शाळेचें 'पिशाच्च' आपल्या मानगुटीला बसलें आहे असें जें आपणांस वाटतें तसें वाटणार नाही; उलटपक्षी अशा शाळांची अवस्था व दर्जा सुधारण्यास ह्या जुन्या गोष्टीची मदतच होईल.

इ. स. १८१३-१९२१

ईस्ट इंडिया कंपनीने १८१३ साली ज्यावेळी प्रथम एथील शिक्षणपद्धति सुधारण्याचा प्रयत्न केला, त्यावेळी सुद्धा ही जुनी 'एक-शिक्षकी' शाळापद्धति नव्या पद्धतीचा एक भाग म्हणून स्वीकारण्यांत आली होती. मुंबई प्रांतांत १८२३ ते १८४० ह्या वर्षांत बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ह्या संस्थेमार्फत ज्या प्राथमिक शाळा सुरू झाल्या, त्यांपैकी बहुतेक सर्व शाळा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळाच होत्या. त्याचप्रमाणे १८४० पासून १८५४ पर्यंत या प्रांतांत बोर्ड ऑफ एज्युकेशनमार्फत ज्या प्राथमिक शाळा सुरू झाल्या, त्यांपैकी बहुसंख्य शाळा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळाच होत्या. त्यावेळी शिक्षकांचा पगार हा मुलांच्या संख्येवर ठरविला जात होता. ५० किंवा त्यांहून कमी मुले असणाऱ्या शाळेसाठी १० रुपये पगार, ५० ते ७० मुले असणाऱ्या शाळेला १२ रुपये पगार; ७० ते ९० मुले असणाऱ्या शाळेला १५ रुपये पगार व ९० पेक्षा जास्त मुले असणाऱ्या शाळेला २० रुपये पगार देता येत होता. ह्याचा अर्थ असा होता की, प्राथमिक शाळेत एकाच शिक्षकाची नेमणूक करता येत होती. शाळेत मुलांची संख्या जर जास्त असेल तर वर्गनायकामार्फत शिकविण्याचे काम केले जाई. एका शाळेसाठी एकापेक्षा अधिक शिक्षक नेमल्याची उदाहरणे इतके कमी होती की, त्यामुळे, '१८५५ साली मुंबई प्रांतातून बहुतेक

सर्व सरकारी शाळा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा होत्या,' असे जर विधान केले तर त्याला बाध येण्याचा संभव नव्हता.

ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा एक अपरिहार्य गोष्ट म्हणून खेड्यांतूनच चालविल्या जात नव्हत्या; तर ज्यांना आपण शहरें अथवा उपनगरें म्हणतो, त्याठिकाणी सुद्धा ह्या शाळा चालविल्या जात होत्या. ही गोष्ट त्या शाळांच्या उपयुक्ततेची ग्वाही देण्यास पुरेशी आहे. त्यावेळी शाळेत येणाऱ्या मुलांची संख्या बरीच चांगली असे. १८५५ साली सरासरी एका शाळेत ५८ मुले शिक्षण घेत होती. एका वर्गात ५ ते १० मुले असत. शाळेंतील सर्व वर्ग एकच शिक्षक सांभाळीत असे; परंतु ह्या सर्व शाळांचे काम मात्र समाधानकारकपणे चालत असे. त्याचप्रमाणे मद्रासमध्ये जिल्ह्याच्या व तालुक्याच्या ठिकाणी चालणाऱ्या शाळासुद्धा 'एक-शिक्षकी' शाळाच होत्या. ह्यावरून असे दिसून येईल की, १८५५ सालापर्यंत जी नवी शिक्षणपद्धति अमलांत आली होती त्या पद्धतीमध्ये सुद्धा, 'एक-शिक्षकी' प्राथमिक शाळा एक नित्याची बाब म्हणून स्वीकारल्या गेल्या होत्या, असे सिद्ध करण्यास भरपूर पुरावा उपलब्ध आहे.

१८५५ साली, वुडसाहेबांच्या शिक्षणविषयक शिफारशीप्रमाणे, सरकारी शिक्षणखाते जन्माला आले व १९२१ पर्यंत शिक्षणक्षेत्रावरील संपूर्ण ताबा, त्या खात्याकडे राहिला. ह्या ६५ वर्षांच्या काळांत मात्र 'एक-शिक्षकी' शाळांची हद्द

हळू पीछेहाट झाली. ह्या गोष्टीला तीन कारणे जबाबदार आहेत. (१) शिक्षणाचा फैलाव झाला, त्यामुळे खूप मुले शाळेत येऊ लागली. शाळेत मुले वाढल्यामुळेच जादा शिक्षक नेमावे लागले व 'एक-शिक्षकी' शाळांचे बहुशिक्षकी शाळांमध्ये रूपांतर करावे लागले. (२) ह्या काळांत शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या शहरांपुरता व जास्त वस्तीच्या खेड्यांपुरताच मर्यादित होता. ह्या ठिकाणी 'एक-शिक्षकी' शाळा काढण्याची गरज फारच कमी होती. (३) 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या पुढील कारणांमुळे विशेष घटली. त्या दृष्टीने हे कारण विशेष महत्त्वाचे मानले जाते. इंग्लंडमध्ये वर्गनायकाच्या मदतीने शिक्षण देण्याची पद्धति बंद करण्यांत आली व वर्गातील मुलांची संख्या घटविण्यांत आली. इंग्रजी शिक्षण-पद्धतीचे अनुकरण करण्याच्या इच्छेनुसार ह्या दोन गोष्टी करण्यांत आल्या. इंग्लंडने वर्गनायकामार्फत शिक्षण देण्याची प्रथा बंद केली व वर्गातील मुलांची संख्या कमी केली. हिंदी शिक्षण-तज्ज्ञांनी इंग्लंडचे अनुकरण केले. आमचे लोक हे विसरले की, ज्यावेळी इंग्लंडमध्ये शिक्षणाचा खूप प्रसार झाला व ज्यावेळी इंग्लंडमधील आर्थिक परिस्थिति इतकी सुधारली की, सार्वत्रिक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला बाध न आणता शिक्षणक्षेत्रांत नव्या नव्या सुधारणा घडवून आणण्याचे सामर्थ्य त्या देशांत आले, त्यावेळी, त्या देशाने वर्गनायकामार्फत शिक्षण देण्याच्या अथवा एका वर्गात जास्त विद्यार्थी

ठेवण्याच्या अशा काटकसरीच्या योजना बंद केल्या. शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कामी भारताला फार मोठा पछा अजून गांठावयाचा होता. देशाचे दारिद्र्य तर वाढीला लागले होतेच ; पण त्याबरोबर देशाची लोकसंख्या पण सारखी वाढत चालली होती. ह्या दोन गोष्टींमुळे सार्वत्रिक शिक्षणाची जबाबदारी घेण्याची ह्या देशाची ताकद वाढण्या-ऐवजी ती सारखी घटत चालली होती; सबब शैक्षणिक कार्यक्रम आंखतांना ज्यायोगे आर्थिक काटकसर साधता येईल अशा सर्व पद्धतींचा स्वीकार करणे जरूरीचे होऊन बसले. इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांतील सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांतील ही विषमता लक्षांत घेतली नाही व इंग्लंडप्रमाणेच या देशांतसुद्धा एका वर्गात थोडी मुले घेणे व विद्यार्थ्यांना शिक्षकाकरवीच सर्व वेळ शिक्षण देण्याची सर्व व्यवस्था करणे या गोष्टीचे अगदी आंधळेपणाने अनुकरण करण्यांत आले. याचा परिणाम असा झाला की, पूर्वी ज्या कित्येक शाळा, 'एक-शिक्षकी' शाळा म्हणून चालविल्या गेल्या असल्या, त्या ठिकाणी आतां दोन किंवा अधिक शिक्षक नेमण्यांत येऊ लागले. ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम असा झाला की १८५५ ते १९२१ ह्या कालखंडांत 'एक-शिक्षकी' शाळांचे प्रमाण खूपच घटले. ह्या काळांत शिक्षणाची सर्व सूत्रे शिक्षणखात्याकडे होती.

ह्या एक-शिक्षकी शाळांच्या संख्येत जी घट झाली त्या

बहुल खेद करण्याचें कारण नाही. ही एक अटळ अशी घटना होती. ह्या योजनेमुळे शाळांचा मगदूर थोड्याबहुत प्रमाणांत सुधारला हें पण नाकारतां येणार नाही. त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट ही की, जरी ह्या काळांत 'एक-शिक्षकी' शाळा कमी झाल्या तरी शाळांबाबत विरोधाचें वातावरण मात्र उत्पन्न झालें नाहीं. पुढें ह्या शाळांना खात्याकडून जो विरोध करण्यांत आला तो ह्या काळांत दिसून येत नव्हता; इतकेंच नव्हे, तर 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्या एकूण शिक्षण पद्धतीचा एक अवश्य भाग म्हणून मानला गेला होता. त्या काळाच्या उपलब्ध असलेल्या कोणत्याही कागदपत्रांतून ह्या शाळा कमी कार्यक्षम आहेत व त्यामुळे पैशाची उधळपट्टी होते, असा आक्षेप ह्या शाळांविषयी घेण्यांत आलेला नाहीं.

१८५५ पासून १९२१ पर्यंत शिक्षणखात्यामार्फत जे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले, त्यांपैकी एका पत्रांतून सुद्धा 'एक-शिक्षकी' शाळांचें अस्तित्व शिक्षकांच्या कार्यक्रमांला हानि पोहोचविणारें आहे, सबब त्या शाळा बंद केल्या पाहिजेत, असा कोठेही उल्लेख करण्यांत आलेला नाहीं.

ह्या काळांत घडलेल्या दोन घटना मात्र 'एक-शिक्षकी' शाळांना बाधक ठरल्या. शाळांमध्ये वर्गपद्धति आली. प्रत्येक वर्गाकरितां अभ्यासक्रम आखण्यांत आला व प्रत्येक वर्षाच्या शेवटीं मुलांना वरच्या वर्गांत चढविण्याची प्रथा सुरू झाली. इंग्लंडमध्ये त्या काळीं जे चालूं होतें, त्याचीच ही नकल

होती. भारतामध्ये त्यावेळीं संबंध शाळा म्हणजे एक वर्ग मानला जात होता व प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतंत्रपणें शिकविण्याचा रिवाज होता. त्यामुळे वर सांगितलेला बदल भारतीयांना आवडला नाहीं. त्यांच्या विरोधाचा आवाज वरपर्यंत ऐकूं गेला नाहीं व थोड्याच काळांत ही वर्गपद्धति भारतांत कायमचें ठाण मांडून बसली.

शहरी विभागांत मोठमोठ्या शाळा काढणें सोयीचें होतें. त्या ठिकाणीं एका शिक्षकाच्या ताब्यांत एक वर्ग देणें पण शक्य होतें. त्यामुळे त्या ठिकाणीं ही वर्गपद्धति फार चांगल्या रीतीने चालत असल्याचें दिसून आलें. एथें एका शिक्षकाकडे एक वर्ग व अगदीं जरूर पडल्यास दोन वर्ग देण्यांत येत असत. परंतु ज्यावेळीं खेड्यांना ही योजना लागू करण्यांत आली; त्यावेळीं अनेक अडचणी त्या शिक्षकापुढें दत्त म्हणून उभ्या राहिल्या. त्या शिक्षकाला एकाच वेळीं ४-५ वर्ग सांभाळावे लागत. प्रत्येक वर्गासाठीं विषयवार स्वतंत्र वेळापत्रक तयार करावें लागे. शाळेचें काम सुरू झाल्यापासून संपेपर्यंत दर तासाला, प्रत्येक मुलाला कामांत गुंतविण्याची तरतूद करावी लागे. पूर्वाची वर्गनायकाच्या मदतीने शिकविण्याची पद्धति रद्द झाली होती. त्यामुळे शिक्षकाच्या अडचणी वाढल्या होत्या. सर्वसाधारण खेड्यांतील शिक्षण नेताचेंच असे; त्याला शिकविण्याचें तंत्र माहीत नसे;

कोणत्याहि अधिकाऱ्याकडून त्याला मार्गदर्शन मिळत नसे;
त्यामुळे या शिक्षकाला आपले काम नीटपणे करता येणे
शक्य होत नसे.

: २ :

१८५५ ते १९२१ ह्या काळांत, प्राथमिक शिक्षणाचा
अभ्यासक्रम वरचेवर बदलला जात होता. जुना अभ्यासक्रम
सोपा होता. त्यांत लिहिणे, वाचणे व गणित हे विषय शिक-
विण्यावर भर होता. ज्यावेळी अभ्यासक्रमांत बदल होई, त्या
त्या वेळी अधिक विषय अभ्यासक्रमांत घुसडण्यांत येत.
ह्यावेळी इंग्लंडमध्ये वरचेवर अभ्यासक्रमांत बदल होत होता.
अधिक विषय अभ्यासक्रमांत घातले जात होते. त्याची नकल
एथे केली जात होती. नव्या विषयांची गर्दी वाढत होती.
विद्यार्थ्यांना बतल्या अपेक्षा पण वाढत होत्या. तात्पर्य काय की,
प्राथमिक शाळांतील अभ्यासक्रम भरगच्च होत होता.

ही विचारप्रवृत्ति चुकीची होती, असे सांगण्याचा आशय
नाही. परंतु ह्या सुधारणेमुळे 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या अडचणी
वाढत होत्या व त्या अडचणीकडे दुर्लक्ष पण होत होतें. जो
अभ्यासक्रम आंखला जात होता, तो शहरी शाळांकरितां
होता. शहरांतील शाळांमधून काम करणारे शिक्षक अधिक
कार्यक्षम असत. त्या शाळांमध्ये येणारी मुले, चांगल्या वाता-
वरणांतून येत असत. ह्या ठिकाणी एका शिक्षकाकडे एक
किंवा दोन वर्ग देणे सोयीचे होतें. ह्या शाळांतून हजेरीचे
प्रमाण, स्त्रियांतील शाळांच्या मानाने, फार चांगले असे.

खेडेगांवांतील शाळांत सर्वच अडचणी. अभ्यासक्रम तर खूप मोठा. शाळेतील वातावरण गैरसोयीचें. अशा परिस्थितीत त्या विचार्या एकाकी शिक्षकाला, हें सारें शिकविणें जमणार कसे ? पण ही गोष्ट कोणाच्या लक्षांतच आली नाही. खेड्यांतील 'एक-शिक्षकी' शाळेत शिकविणाऱ्या शिक्षकांसाठी निराळा अभ्यासक्रम आखण्याची कोणाला गरजच वाटली नाही. ह्या विचार्या खेड्यांतील शिक्षकांच्या मार्थी तोच शहरी शाळांचा अभ्यासक्रम मारण्यांत आला; इतकेंच नव्हे तर शहरांत ज्या पद्धतीने तो शिकविला जात असे तीच पद्धति, खेड्यांत पण स्वीकारली जावी व शहरांतील शिक्षकाला जेवढे यश शिकविण्यांत मिळे तेवढेंच यश ह्या खेड्यांतील शिक्षकाला पण मिळाले पाहिजे अशीही अपेक्षा केली जात असे. ह्या कार्मी शिक्षकाला जर अपयश आलें तर त्याचें खापर 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या मार्थी फोडलें जाई. अभ्यासक्रमांत नमूद केलेल्या आपल्या अपेक्षा अवास्तव आहेत, म्हणून आपल्या पदरीं अपयश आलें, ही गोष्ट कोणालाही समजून आली नाही. वरील परिस्थिति १९०२ सालानंतर विशेष प्रामुख्याने दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागली. कारण ह्या काळांत शिक्षणाचा मगदूर सुधारण्याबाबत शिक्षणखात्याची सारखी हाकाटी होती.

ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम 'एक-शिक्षकी' शाळांवर फारच विपरीत झाला. शहरांतील शाळांना सर्व गोष्टी अनुकूल असल्यामुळे त्यांचें काम विशेष उदून दिवूं लागलें. त्या

शाळांशी तुलना करतांना 'एक-शिक्षकी' शाळा कमी प्रतीच्या वाटूं लागल्या. इतकेंच नव्हे तर ह्या शाळांचें काम अगदी असमाधानकारक असतें व तें सुधारण्याकरितां कांहींतरी केलें पाहिजे असासुद्धां सूर निघूं लागला. जोंपर्यंत शिक्षणाचीं सूत्रें हीं सरकारी खात्याच्या हातीं होती तोंपर्यंत हा सूर दबला गेला होता; परंतु १९२१ सालीं जेव्हां शिक्षणाचीं सूत्रें हिंदी मंत्र्यांच्या हातीं गेलीं त्यावेळीं लोकांच्या ह्या असमाधानाला एकदम वाचा फुटली. 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्या अगदी कुचकामी आहेत व त्या ताबडतोब बंद केल्या जाव्यात अशीही मागणी होऊं लागली. ह्या विषयावर खडाजंगीची चर्चा सुरू झाली व ही चर्चा जवळजवळ वीस वर्षे रेंगाळली. ह्या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, खेड्यांतील छोट्या शाळांची शैक्षणिक दृष्ट्या जी प्रगति व्हायला पाहिजे होती तिला पायबंद बसला.

इ. स. १९२२ ते १९४७

ह्या काळांत 'एक-शिक्षकी' शाळांनाबत खूपच आक्षेप घेण्यांत आले. त्यांपैकी कांहीं आक्षेप पुढें दिले आहेत. " खेड्यांतील शिक्षक शरिरानें दुबळा असतो. त्याचें शिक्षण तुटपुंजें असतें. दारिद्र्यामुळें तो निराश बनलेला असतो. ह्या शिक्षकाला चारपांच इयत्ता शिकवाव्या लागतात; त्याला त्या सर्व वर्गावर सर्व विषय शिकवायचे असतात. मुलांना शाळेंत दाखल करण्याची तारीख ठरलेली नसते. मुलें वाटेल तेव्हां

शाळेत दाखल होतात. शाळेतील खालच्या वर्गातून मुलांची नुसती गर्दी असते. प्रत्येक मुलाची प्रगति भिन्न भिन्न असते. ह्या वर्गाखेरीज आणखी चार वर्ग त्या विद्यालया शिक्षकाला सांभाळावे लागतात. अशी ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांतील परिस्थिति असते. खेड्यांतील शाळेवर कितीही निष्णात शिक्षक नेमला-मग तो पुरुष असो वा स्त्री असो-त्याच्या सर्व उत्साहावर एथे विरजण पडल्यावांचून राहात नाही."

"ज्या प्राथमिक शाळेत दोहोंपेक्षां कमी शिक्षक आहेत, ती शाळा कधी कार्यक्षम होऊं शकणार नाही. ज्या शाळा आज 'एक-शिक्षकी' आहेत, त्या शाळांना दुसरा शिक्षक दिला नाही अथवा त्या शाळांतील वर्गांची संख्या कमी करून ती एकदोन वर्गांवर आणली नाही, तर तेथील काम चांगलें चालणार नाही; अशा शाळांना एकाद्या मोठ्या शाळेच्या 'भाग-शाळा' म्हणून चालवाव्या लागतील. जीं मुलें लहान आहेत त्यांना दूरच्या मध्यवर्ति शाळेत जातां येणार नाही. त्यांच्या-करितां अशी 'एक-शिक्षकी' भाग-शाळा चालवावी; पण त्यांतील वर्गांची संख्या एक किंवा दोन वर्गांपेक्षां जास्त असूं नये. तशी जर व्यवस्था होत नसेल तर ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद करून टाकाव्यात; कारण त्या कार्यक्षम नसतात व जास्त खर्चाच्या पण असतात. ही गोष्ट सत्य आहे की, रुहानसान प्राथमिक शाळांना दुसरा शिक्षक देणें, पैशांच्या दृष्टीनें परवडणार नाही. शाळाखात्याची व्यवस्था जर काट-

कसरीनें करायची असेल तर एका प्राथमिक शाळेत किमान १०० विद्यार्थी तरी असलेच पाहिजेत. १९२५-२६ साली प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची सरासरी संख्या ४३ होती. ही जरी परिस्थिति असली तरी शाळेमध्ये केवळ एकच शिक्षक ठेवणें (म्हणजे 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविणें) हें शाळेला शिक्षकांवाचून ठेवण्यासारखेंच आहे. 'एक शिक्षकी' शाळा ही विनशिक्षकी शाळेसारखीच असते. सबब ज्या ठिकाणी शक्य असेल त्या ठिकाणी मध्यवर्ति शाळा काढाव्यात व 'एक-शिक्षकी' शाळांचा वापर भाग-शाळा म्हणूनच केला जावा."

अशा प्रकारें ज्या 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्या देशांत कित्येक वर्षें मूळ धरून वसल्या होत्या, त्यांच्याविरुद्ध ठिकठिकाणीं गिल्ला करण्यांत आला. हा सर्व विरोध करतांना ह्या शाळां-बाबत कोणतीही शास्त्रीय कसोटी लावली गेली नाही. बहु-शिक्षकी शाळा व 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्यांची कोणी तौलनिक पाहणी केली नाही, तशा प्रकारची पाहणी करण्याचें सुचविलें नाही किंवा तशी कुठें चर्चासुद्धां झाल्याचें नमूद नाही. अशा प्रकारच्या 'एक-शिक्षकी' शाळा अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया इत्यादि देशांत त्या काळीं चालू होत्या; इतकेंच नव्हे तर त्यांचें काम पण चांगल्या प्रकारें चालू होतें, ह्याची कोणीं दखलसुद्धां घेतली नाही.

ज्ञानंतर ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांवर हल्ला चढविण्याचें

काम हॉर्टांग कमिटीने केले. ह्या कमिटीने ही गोष्ट मान्य केली की, जर परिस्थिति अनुकूल असेल व जर जादा वर्ग घेण्याचे शिक्षण घेतलेला कर्तबगार शिक्षक एकाद्या ठिकाणी मिळण्याचा संभव असेल, तर अशा प्रकारची 'एक-शिक्षकी' शाळा चालवायला हरकत नाही. त्यांनी हे सुद्धा मान्य केले की, आज देशामध्ये 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या एवढी मोठी आहे की, त्यांच्याऐवजी 'बहु-शिक्षकी' शाळा स्थापन करावयाचे म्हटले तरी ते शक्य होणार नाही, इतके असून सुद्धा त्यांनी जाहीर केले की, ज्या शिक्षण-पद्धतीमध्ये अशा प्रकारच्या 'एक-शिक्षकी' शाळांवर मोठ्या प्रमाणांत अवलंबून राहणे भाग पडते, त्या शिक्षणपद्धतीपासून विशेष कोणतीही अपेक्षा करण्यांत अर्थ नाही. मद्रास, बिहार व बंगाल प्रांतांत, प्राथमिक शिक्षण सहज सर्वांना उपलब्ध करून देण्यासाठी वाढत्या प्रमाणांत 'एक-शिक्षकी' शाळा काढण्याचा जो उपक्रम चालू होता, त्याबद्दल ह्या कमिटीने आपली नापसंती व्यक्त केली.

ह्या कमिटीने एकदोन चांगल्या सूचना मात्र केल्या. त्यापैकी पहिली सूचना म्हणजे सर्व 'एक-शिक्षकी' शाळांचे रूपांतर 'भाग-शाळा' मध्ये करण्यांत यावे व त्यांच्याकडे फक्त दोनच वर्ग सोंपविण्यांत यावेत. ह्या योजनेप्रमाणे एका मोठ्या गांवांत एक 'मध्यवर्ति बहुशिक्षकी' शाळा चालावयाची. ह्या शाळेतून १ ते ७ इयत्ता शिकविण्याची सोय व्हायची

व त्याच्या नजीकच्या खेड्यांत जी शाळा चालायची ती स्वतंत्र शाळा म्हणून न चालतां भाग-शाळा म्हणून चालायची व ह्या शाळेतून फक्त दोनच वर्ग शिकविण्याची सोय व्हायची. खेड्यांतील मुले जोंपर्यंत लहान असतील तोंपर्यंत तीं भाग-शाळेत जातील. तीं मोठी झालीं की मध्यवर्ति शाळेत चालत जाऊन तिथे पुढील शिक्षण घेतील; अशी ही योजना होती. ह्या योजनेप्रमाणे 'एक-शिक्षकी' शाळेंतील वर्गांची संख्या घटविण्यांत येणार होती व त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसाराला बाध येणार नव्हता. कमिटीची दुसरी सूचना अशी होती की, शिक्षकांना एकापेक्षा अधिक वर्ग कसे सांभाळावेत याचे शिक्षण देण्यांत यावे. तिचे म्हणणे असे होते की, 'एक शिक्षकी' शाळांची संख्या खूप मोठी आहे व ह्या सर्व शाळा नजिकच्या भविष्यकाळांत कांहीं बंद करता येणार नाहीत, किंवा त्यांच्यामध्ये फारसा इष्ट असा फेरबदल पण करता येणार नाही. करता येण्यासारखी एकच गोष्ट म्हणजे, मुंबई किंवा आसाम एथे, ज्याप्रमाणे एका शिक्षकाला अनेक वर्ग सांभाळण्याचे तंत्र शिकविण्याची तरतूद केली आहे, तशी व्यवस्था सर्व ठिकाणी करणे. एकापेक्षा अधिक वर्ग सांभाळण्याचे शिक्षण जर शिक्षकांना दिले तर 'एक-शिक्षकी' शाळांचा मगदूर तर सुधारेलेच; पण त्याच-बरोबर भाग-शाळेत काम करणाऱ्या शिक्षकांनाही त्यामुळे योग्य असे मार्गदर्शन मिळेल; असे भाष्य जरी केले असले

तरी 'एक-शिक्षकी' शाळांबाबतचा त्या कमिटीचा विरोध मात्र त्यामुळे लपून राहात नव्हता.

१८५५ ते १९२१ सालापर्यंतच्या काळांत ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांबाबत सरकारी शिक्षणखात्याने तक्रारीचा एकही शब्द न काढता त्यांचे अस्तित्व मान्य केले होते. परंतु त्यानंतर शिक्षणाचा ताबा हिंदी मंत्र्यांच्या हाती आल्यापासून दहा वर्षांचा कांही काळ गेला असेल नसेल, तोंच शिक्षण-खात्याने ह्या शाळांविरुद्ध टीकेची शोड उठवली. हे असे कां झाले ? ह्याची कारणमीमांसा केळी तर असे आढळून येईल की, ही जी टीका झाली तिच्यामागे राजकीय हेतु होते. शिक्षणाची सुधारणा करण्याच्या पवित्र हेतूने कांही ही टीका करण्यांत येत नव्हती. शिक्षणाचा ताबा हिंदी लोकांकडे गेला होता. सनदी युरोपियन नोकरांना आतां हिंदी मंत्र्यांच्या हाताखाली काम करावे लागत होते व त्यांना हा बदल पसंत नव्हता. त्यामुळे हिंदी लोकांच्या हाती शिक्षणाची सूत्रे गेल्यापासून शिक्षणाचा दर्जा फार खालावला, असे सिद्ध करण्याची खटपट ही युरोपियन नोकरशाहीतील मंडळी सारखी करीत होती.

या कारवायांमागे ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या हस्तकांचा पण हात होता. २० ऑगस्ट १९१७ रोजी, हिंदुस्थानला हप्त्याहप्त्याने स्वराज्य देण्याचे जाहीर करण्यांत आले होते. हे हप्ते किती व कसे असावयाचे हे अनेक गोष्टींवर अवलंबून

राहणार होते. त्यांपैकी एक बाब म्हणजे हिंदुस्थानची शैक्षणिक प्रगति. साम्राज्यशाहीच्या दोस्तांना असे सिद्ध करावयाचे होते की, हिंदी मंत्र्यांच्या हाती शिक्षणाची सूत्रे सोंपविल्यापासून शिक्षणाचा सारा खेळखंडोबा झाला. हॉर्टांग कमिटीने ज्यावेळी हिंदी मंत्र्यांचे शिक्षणप्रसाराचे धोरण हे उधळपट्टीचे व कुचकामी आहे असे म्हणून तत्कालीन शिक्षणपद्धतीवर हल्ला केला, तेव्हां त्यांचेही कारण हेच होते. त्यावेळी छोट्या छोट्या खेड्यांना शाळा नव्हत्या व त्या गांवांत शिक्षणाचे लोण पोहोचविण्याचे एकच साधन म्हणजे 'एक-शिक्षकी' शाळा स्थापन करणे. हिंदी मंत्र्यांनी ह्या अपरिहार्य साधनाचा उपयोग करण्याचे ठरविले. मंत्र्यांचे धोरण चुकीचे आहे हे सिद्ध करण्याचा अधिकारीवर्गाने चंग बांधला असल्यामुळे 'एक-शिक्षकी' शाळा सुरू करण्याच्या नुसत्या कल्पनेवर सुद्धा त्यांनी जौराचा हल्ला चढवायला प्रारंभ केला. 'एक-शिक्षकी' शाळेविरुद्ध जो हल्ला चढविण्यांत आला, त्या मागची ही राजकीय पार्श्वभूमी ध्यानांत ठेवणे जरूरीचे आहे. ह्या प्रयोगाबाबत कोणत्याही प्रकारची शास्त्रीय चिकित्सा न करता त्यावर अशी टीकेची शोड उठविण्यांत आली. त्या मागील राजकीय हेतु लक्षांत घेतले म्हणजे ह्या टीकेला किंमत किती द्यायची ते सहज समजून येईल.

शाही शेतकी कमिशन व हॉर्टांग कमिटी ह्यांनी 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद पाडण्याकरिता त्याविरुद्ध जणू युद्धच

पुकारलें होतें. त्यांचा उपदेश कांही विभागांत शब्दशः पाळण्यांत आला. ज्या प्रदेश सरकारांना ह्या शाळांबद्दल आत्मीयता वाटत नव्हती, त्यांच्या हातांत नवीन शस्त्र मिळालें व बाकीच्यांनीं सुद्धां ही टीकेची झोड उचलून धरली. १९२३ सालीं मद्रासमध्ये एक शैक्षणिक परिषद भरली होती. त्या परिषदेनें अशी शिफारस केली कीं, प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठीं 'एक-शिक्षकी' शाळांची स्थापना करावी. ही परिषदेची सूचना मंत्र्यांनीं मान्य केली होती व त्याप्रमाणें १९२४ सालीं ८२५ 'एक-शिक्षकी' शाळा उघडण्यांत आल्या. १९२५ सालीं २०३८ व १९२६ सालीं १५०८ नव्या शाळा निघाल्या. ह्याप्रमाणें १९३० सालापर्यंत हें धोरण पाळलें गेलें. त्यानंतर ह्या शाळांबाबत आजूबाजूला होत असलेल्या टीकेचे पडसाद एथें पण ऐकूं येऊं लागले व सरकारी धोरणाची दिशा बदलली. सरकारनें शाळांचा पसारा न वाढवितां त्यांचा मगदूर सुधारण्याचें ठरविलें व 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद करण्याचें पण ठरविलें. ह्या काळांत पुष्कळशा 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद झाल्या. शाळांची संख्या घटली. १९२६-२७ सालीं शाळांची संख्या ४६३८९ होती; ती १९३६-३७ सालीं ४११४१ वर आली. वस्तुतः ही शिक्षणाची पिछेहाट झाली; परंतु या घटनेनें तेथील डायरेक्टर साहेबांना मात्र आनंद झाला; कारण त्यामुळे "कुचकामी, फार खर्चाच्या व अनावश्यक शाळा" बंद झाल्या.

ह्या त्यांच्या कामगिरीबद्दल मध्यवर्ति सरकारनें आपल्या पंचवार्षिक रिपोर्टांत (१९३२ ते १९३७) त्यांची पाठ थोपटली. 'एक-शिक्षकी' शाळांना वाढती आर्थिक मदत मिळवून देण्याला पायबंद घातल्याबद्दल त्यांचें कौतुक करण्यांत आलें. ह्या काळांत पंजाबनें पण 'घडाडीनें' काम केलें. १९२२ सालीं ह्या प्रांतांत २७५४ 'एक-शिक्षकी' शाळा होत्या; पण थोड्याच वर्षांत ही संख्या फक्त ५०० वर आली; परंतु हें धोरण सरकारला सांभाळतां आलें नाहीं. १९३६-१९३७ सालीं ह्या शाळांची संख्या १८०२ वर गेली. पंजाबमधील एकूण प्राथमिक शाळांपैकी शेंकडा ३१ शाळा, ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा होत्या.

मद्रासच्या पावलावर उत्तर प्रदेशानें पण आपली पावले टाकायला प्रारंभ केला. १९२२ ते १९३२ ह्या काळांत तेथील प्राथमिक शाळांची संख्या १६८०० वरून २१७०० वर गेली, परंतु वर सांगितल्याप्रमाणें धोरणांत बदल झाला व १९४५ सालीं ही शाळांची संख्या घटून १९२०० वर आली. १९२७ सालीं 'एक-शिक्षकी' शाळांचें प्रमाण शेंकडा ५० होतें, तें १९४५ सालीं शेंकडा २० वर आलें. ह्या सर्व धोरणाचा परिणाम देशाच्या शैक्षणिक प्रगतीवर केवढा जबरदस्त झाला, त्याची नुसती कल्पनाच केलेली बरी. बडोदें संस्थानांत तर ह्या धोरणाची विशेष कसोशीनें अंमलबजावणी करण्यांत आली. जवळ जवळ सर्व 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्या

काळांत नाहीशा झाल्या. एक तर त्या बंद करण्यांत आल्या किंवा त्या शाळांमध्ये दुसऱ्या शिक्षकाची नेमणूक करण्यांत आली. त्या संस्थानांत तर असा नियमच करण्यांत आला की ७५ मुलांची संख्या जमेपर्यंत नवी प्राथमिक शाळा उघडण्यांत येऊं नये.

ह्या नियमाचे परिणाम फार घातुक झाले. १९२६-२७ साली ह्या संस्थानांत शाळांची संख्या २९९६ होती; ती १९३७-३८ साली २५४२ वर आली. ह्या काळांत 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या घटून फक्त ३३ च 'एक-शिक्षकी' शाळा जिवंत राहिल्या. १३२५ खेड्यांना शाळा मिळू शकल्या नाहीत; कारण त्या ठिकाणी ७५ मुलें शाळेला मिळू शकलीं नाहीत; म्हणजे एकूण संख्येपैकी शेंकडा २१ लोकांना शिक्षणाचा फायदा मिळू शकला नाही. ह्या १३२५ गांवांत तर शाळांची गरज विशेष होती; कारण त्या गांवांत आदिवासी (रानी परज) लोक राहात होते. ७५ मुलांची किमान संख्या ह्या गांवांत न जमू शकल्यामुळे हे दीन-दुबळे शिक्षणाला पारखे झाले.

दुसऱ्या कांहीं प्रदेश सरकारांनी पण 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद करण्याचा प्रयत्न केला; कांहींनी त्यांची संख्या कमी करण्याचे ठरविले. परंतु ह्या कामी त्यांना फारसे यश आले नाही. ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा एकाद्या चिवट म्हातान्या-प्रमाणे जीव धरून बसल्या. ह्याचे मुख्य कारण एकच की

आम जनतेला त्यांची जरूरी वाटत होती. शिक्षणाचा प्रसार व्हावा अशी जनतेची तळमळ होती व म्हणूनच ह्या शाळा जिवंत राहिल्या; इतकेच नव्हे तर कांहीं ठिकाणी त्यांची संख्या वाढली सुद्धा; परंतु ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांविरुद्ध जी आघाडी उघडण्यांत आली तिचा परिणाम असा झाला की, त्यामुळे शिक्षणाच्या प्रसाराला पायबंद बसला व त्यामुळे ज्या मागासलेल्या खेड्यांना शिक्षणाची विशेष गरज होती; त्यांना शाळा मिळू शकल्या नाहीत व तेथील मुलांच्या शिक्षणाची सोय होऊं शकली नाही.

'एक शिक्षकी' शाळा बंद करून शाळांचा मगदूर सुधारण्याची चळवळ जरी कांहीं लोकांनी चालविली होती, तरी देशांतील कांहीं विचारवंत लोकांनी ह्या चळवळीला जोराने विरोध करण्याचे ठरविले. ह्या कामी पण पुढाकार जे. ए. रिशी नांवाच्या एका परदेशी माणसाने घेतला. हा ग्रहस्थ एक अधिकारी होता. परंतु तो कर्तबगार व दयाळू वृत्तीचा असल्यामुळे कित्येक शिक्षणविषयक प्रश्नांचा त्याने अगदी सखोल अभ्यास केला होता. १९२९ साली त्याने एक लेख लिहून 'एक-शिक्षकी' शाळा सुधारण्याची सूचना केली होती. खेड्यांच्या शाळेतील एकट्या शिक्षकाला फारच कठीण असे काम करावे लागत होते, ही गोष्ट त्याने मान्य केली होती. परंतु ह्या शिक्षकाचे काम जरी कठीण असले तरी त्याला करतां येणे अशक्य नाही असे त्याचे मत होते.

तो म्हणाला, “लोक म्हणतात, ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळांमध्ये कदापि सुधारणा होणे शक्य नाही. त्या कायमच्या बंदच केल्या पाहिजेत. आपण जर ही टीका मान्य केली तर मग हिंदुस्थानांत शिक्षणाचा प्रसार होण्याची आशा आपण कायमची सोडून दिली पाहिजे; कारण ज्या गांवांतलil लोक-संख्या मागासलेली आहे व ज्या ठिकाणी ती विरळ आहे, त्या ठिकाणी शिक्षणाचे लोण पोहोचविण्याचे एकच माध्यम आहे आणि ते म्हणजे ‘एक-शिक्षकी’ शाळा. स्वर्चाच्या दृष्टीने दुसरी कोणत्याही पद्धतीची शाळा परवडणे शक्य नाही. ‘एक-शिक्षकी शाळांत सुधारणा होणे शक्यच नाही’ हे विधानच अतिशयोक्तिपूर्ण आहे. अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया व दक्षिण आफ्रिका ह्या ठिकाणी हजारो ‘एक-शिक्षकी’ शाळा चांगले काम करीत असल्याचे दाखले दसरीं दाखल आहेत. मी स्वतः अशा कित्येक चांगल्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळा दक्षिण आफ्रिकेत पाहिल्या आहेत; इतकेच नव्हे तर खुद्द हिंदुस्थानांत मी अशा चांगल्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळांची तपासणी केली आहे.”

म्हैसूर संस्थानचे त्या वेळचे डायरेक्टर श्री. सुन्नाराव ह्यांनी पण ‘एक-शिक्षकी’ शाळांचा चांगलाच पाठपुरावा केला. त्यांचे म्हणणे असे की, ज्याअर्थी ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळा अमेरिकेत फार दिवसपर्यंत मूळ धरून बसू शकल्या, याअर्थी त्यांच्यामध्ये कांही तरी विशेष असलेच पाहिजे. ते

म्हणाले, ‘अमेरिका हा सुसंपन्न देश आहे. त्या ठिकाणी दळणवळणाची साधने फारच चांगली आहेत. त्या ठिकाणी ‘एक-शिक्षकी’ शाळा चालविण्याची गरज भासते; मग म्हैसूरमध्ये किंवा हिंदुस्थानामध्ये ज्या ठिकाणी पुष्कळशा ‘एक-शिक्षकी’ शाळा आहेत तेथे शिक्षणाची पुनर्रचना करतांना ह्याच शाळांची मदत घ्यावी लागेल. कांही काळपर्यंत तरी ह्या शाळांना शिक्षणक्षेत्राचा एक अविभाज्य घटक म्हणून मानावे लागेल. त्या शाळांची जास्तीत जास्त सुधारणा करून त्यांची कार्यक्षमता वाढवावी लागेल.” अशाच प्रकारचे उद्गार, बडोदे संस्थानांतील शिक्षणाच्या पुनर्रचनेबाबत रिपोर्ट करण्याचे काम ज्यांच्याकडे दिले होते, त्या ‘लिटल् हेल्स’ नांवाच्या गृहस्थांनी काढले. ‘एक-शिक्षकी’ शाळां-विरुद्ध चालू असलेल्या मोहिमेचा त्यांनी कडक शब्दांत निषेध केला. तो म्हणाला, “ट्रेन्ड शिक्षकाच्या हाती जर ‘एक-शिक्षकी’ शाळा सोंपविल्या तर त्यांचे काम समाधानकारकपणेच चालेल. त्याबाबत तक्रार करण्यासारखे कांही राहणार नाही. ह्याच्यापुढे जाऊन मी असे म्हणेन की, तात्पुरती योजना म्हणून अन्ट्रेन्ड माणसांच्या हाती पण ‘एक-शिक्षकी’ शाळा द्यायला हरकत नाही. एकदां बंद झालेली शाळा पुन्हा चालू करणे केवढे कठीण काम आहे, ह्याचा मला जाणीव असल्यामुळे, केवळ एकाद्या ‘एक-शिक्षकी’

शाळेतील शिक्षक अन्ट्रेन्ड आहे एवढ्या सवबीवर ती शाळा मी बंद होऊं देणार नाही. खात्याचें धोरण ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद करण्याचें आहे; अशा प्रकारच्या आतां फक्त ६० च शाळा शिल्लक राहिल्या आहेत. त्यांपैकी १० तर जवळजवळ बंदच आहेत. पूर्वी ज्या 'एक-शिक्षकी' शाळा होत्या, त्यांपैकी बऱ्याचशा बंद झाल्या; कांहींना एक जादा शिक्षक देण्यांत आला. हे धोरण देशाच्या हिताचें नाही, असें माझे मत आहे—विशेषतः देशांतील शिक्षणाची प्रगति होण्याचा जो काळ आहे, त्या काळांत तर हे धोरण जास्त चुकीचें आहे. ज्या ठिकाणी ह्या शाळा बंद करण्यांत आल्या त्या ठिकाणी जनतेला शिक्षण देण्याचें इतर कोणतेही साधन उपलब्ध नसल्यामुळे मुलांना अडाणी राहण्यावांचून गत्यंतर नाही. ज्या ठिकाणी दोन शिक्षक देण्यांत आले त्या शाळांतील मुलांची वैयक्तिक प्रगति जरी थोडीबहुत सुधारली असली तरी शाळेतील मुलांची संख्या कांहीं म्हणण्यासारखी वाढली नाही. ही संख्या दुपटीनें तर निश्चितच वाढली नाही. शाळेवर होणाऱ्या खर्चाचें प्रमाण मात्र दुप्पट झाले. त्या मानानें शिक्षणांत कांहीं विशेष सुधारणा झाली नाही. "

ते पुढें म्हणतात, " ह्या संस्थानांत अशी लहान लहान खेडी राहणारच कीं, ज्या ठिकाणी 'एक शिक्षकी' शाळे-खेरीज दुसरी शाळा चालविणें खर्चाच्या दृष्टीनें परवडणार नाही. निरक्षरतेचें प्रमाण फारच मोठें असल्यामुळे शैक्षणिक

क्षेत्रांत गळती ही राहणारच; सवब जगांतील इतर खेड्यांतून ज्या प्रमाणें 'एक-शिक्षकी' शाळा मूळ धरून राहिल्या आहेत, त्याप्रमाणें त्या बडोदें संस्थानांतील कांहीं भागांतसुद्धा राहणारच. आज आवश्यक गोष्ट कोणती असेल तर ती ही कीं, 'एक-शिक्षकी' शाळेमध्ये काम करणारा जो शिक्षक आहे तो ट्रेन्ड असायला पाहिजे व त्याच्याजवळ कामाची तळमळ असायला पाहिजे. एका शिक्षकाला पुष्कळ वर्ग चालविणें अशक्य आहे, असें जगांतील ज्या ज्या देशांत 'एक-शिक्षकी' शाळा आहेत, त्या देशांना वाटलें नाही. बडोद्यामधील 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकांनासुद्धां अनेक वर्ग चालविणें अशक्य होणार नाही. ज्या ज्या ठिकाणी 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद झाल्या असतील, त्या त्या ठिकाणी त्या पुन्हा चालू केल्या जाव्यात व त्या शाळांवर ट्रेन्ड शिक्षकांची नेमणूक केली जावी, अशी मी शिफारस करतो. "

ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद करण्याच्या धोरणाविरुद्ध जोराची हाकाटी श्री. रामभाऊ पळ्ळेकरांनीं केली. ह्या प्रश्नाच्या सर्व महत्त्वाच्या बाबींचा त्यांनीं अगोपनीय सविस्तर व सांगोपांग असा अभ्यास केला व ते म्हणाले, " जे लोक ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद कराव्यात अथवा त्यांचें भाग-शाळेंत रूपांतर केलें जावें किंवा त्या एकाद्या मोठ्या शाळेंत समाविष्ट केल्या जाव्यात असा आग्रह धरतात, त्या लोकांना हिंदुस्थानच्या शिक्षणपद्धतींत ह्या शाळांचें स्थान किती महत्त्वाचें

आहे, ह्याची कल्पनाच आलेली नाही. ह्या शाळा बंद करण्याची मागणी करणे हा चुकीचा मार्ग आहे. ह्या बाबतीत योग्य धोरण त्या शाळांची सुधारणा करण्याचें असलें पाहिजे; त्या बंद करण्याचें धोरण असतां कामा नये.”

ह्या शहाणपणाच्या धोरणाला दिवसेंदिवस जास्त जास्त पाठिंबा मिळूं लागला. ह्या काळांत ज्या दोन घटना घडल्या त्यामुळे ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळांबाबतचा दृष्टिकोन बदलण्यास मदत झाली. इंडियन एज्युकेशन सर्व्हिस ह्या नांवाने ओळखली जाणारी सनदी नोकरांची श्रेणी बंद करण्यांत आली व तपासणी खात्यांतील शेवटचा युरोपियन अधिकारी ह्या सुमारास सेवानिवृत्त झाला. त्यामुळे प्रतिगामी मनोवृत्तीच्या लोकांचा बालेकिल्लाच ढांसळला. ह्यानंतर प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली. काँग्रेसच्या मंत्र्यांनी राज्यकारभाराची सूत्रे हातीं घेतली, त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार करण्याच्या कार्यक्रमाला जोराची गति मिळाली. ह्याचा परिणाम साहजिकच ‘एक-शिक्षकी’ शाळांची संख्या वाढण्यावर झाला. शाही शेतकी कमिशनने १९२८ साली ह्या शाळांविरुद्ध जें काहूर उठविलें होतें त्याला १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर कायमची मूठमाती मिळाली. आज ‘एक-शिक्षकी शाळा कायमच्या बंद कराव्यात’ अशी मागणी करणारे शिक्षणतज्ज्ञ हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतके तरी शिल्लक असतील की नाही, ह्याची शंका वाटते. त्यांचें अदळस्थान आज अलम

दुनियेनें मान्य केलें आहे. ह्या शाळांच्या प्रश्नाकडे जास्तीत जास्त लक्ष देण्यांत येत आहे. त्यांच्या अडचणी शास्त्रीय पद्धतीनें हाताळल्या जात आहेत. ह्या शाळांची सुधारणा करणाऱ्यांचें लक्ष त्या शाळांविषयींच्या कठीण व महत्त्वाच्या प्रश्नांवर केंद्रीभूत झालेलें आहे. आमच्या ग्रामीण शिक्षणाच्या भवितव्याचा विचार करतांना ह्या नव्या दृष्टिकोनाचें व विचारप्रवृत्तीचें खूप आनंदाने स्वागत करणे जरूर आहे.

: ३ :

परदेशांतील एक-शिक्षकी शाळा

‘एक-शिक्षकी’शाळांविषयीच्या अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांबाबत ह्यापुढे आपणांस विचार करावयाचा आहे. ह्या शाळांतील शिक्षणाचा मगदूर कसा सुधारावा, त्यांची तपासणी व देखरेख अधिक कार्यक्षम कशी व्हावी इत्यादि अनेक तत्संबंधीच्या प्रश्नांचा विचार करण्यापूर्वी, इतर देशांत ज्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळा चालू आहेत, त्यांचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला पाहिजे व त्यांपासून आपणांस कांही मार्गदर्शन मिळतं का, हेही आपण पाहिले पाहिजे. ‘एक-शिक्षकी’ शाळांचे प्रश्न हाताळण्याचें काम एकट्या भारतालाच करावें लागत आहे असें नाहीं. जगांत सर्वत्र छोट्या छोट्या वस्तीचे कांही कांही विभाग आहेतच. त्यामुळे ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळा आज जवळ जवळ विश्वव्यापी झाल्या आहेत. कांही देशांमध्ये ह्या शाळांची संख्या इतकी मोठी आहे की, त्यांची सुधारणा करण्यासाठी त्या देशांना खास प्रयत्न करण्याची गरज भासू लागली आहे. त्या ठिकाणी ह्या शाळांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी बरेचसे संशोधन करण्यांत आले आहे. वेगवेगळे प्रयोग पण करण्यांत आले आहेत. ह्याच्या उलट कांही देशांमध्ये ह्या

शाळांची संख्या फारच लहान आहे, त्यामुळे ह्या शाळांकडे विशेष लक्ष देण्याची त्यांना गरजच वाटत नाहीं. ज्या देशांत अशा ‘एक-शिक्षकी’ शाळांची संख्या खूप मोठी आहे त्या देशांचे अनुभव आपल्या देशांतील ‘एक-शिक्षकी’ शाळांचे प्रश्न सोडवितांना आपणांस निश्चित मार्गदर्शक वाटतील, ह्यांत मुळीच शंका नाहीं. अतएव, आमच्या देशांतील शिक्षण-तज्ज्ञांनी ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळांबाबत जेवढे म्हणून लिखाण आजूबाजूला उपलब्ध असेल, त्याचा काळजीपूर्वक अभ्यास केला पाहिजे. परदेशांनी ‘एक-शिक्षकी’ शाळांची सुधारणा करण्यासाठी जे मंत्रतंत्र शोधून काढले असतील, त्यांचा वापर, आमच्या ग्रामीण परिस्थितीत, चांगल्या रीतीने कसा करतां येईल तें नीट पारखून पाहिलें पाहिजे.

अमेरिका

ह्या बाबतीत एका मोठ्या देशाचे अनुभव आम्हांला खूपच मार्गदर्शक होतील. तो देश म्हणजे अमेरिका. अमेरिका हा देश शहरांनी व्यापलेला आहे अशी सर्वसाधारण लोकांची समजूत आहे. मात्र सत्य परिस्थिति ह्याच्या अगदी उलट आहे. अमेरिका हा देश खेडींमधून आहे. ह्या देशांतील एकूण लोकसंख्येपैकी शेंकडा ४५ लोक खेड्यांतून राहतात. अमेरिकेंतील १२ प्रदेशराज्यांतूनच शहरी प्रजेच्या संख्येचें प्रमाण अधिक आहे. २७ प्रदेशराज्यांमध्ये ग्रामीण प्रजेचेंच प्रमाण अधिक असल्याचें दिसतें. ह्या अमेरिकेच्या ग्रामीण विभागांतील

प्रातिनिधिक शाळा, ही 'एक-शिक्षकी' शाळा आहे; ही गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. ह्या देशांतील 'एक-शिक्षकी' शाळेची परंपरा फार जुनी आहे.

अमेरिकेंत वसाहत करण्यासाठी जे लोक नव्याने आले होते, ते आपले छोटे छोटे कंपू करून राहत होते. ह्या लोकांनी, आपल्या मुलांसाठी एक छोटी 'लाल शाळा' बांधली. आपल्या वस्तीपासून, मुलांना सहज चालत जाता येईल एवढ्या अंतरावर ही शाळा होती. ही शाळा 'एक-शिक्षकी' शाळाच होती. थोडी मुल्ले, साधी शाळा व एक शिक्षक. अशा ह्या परिस्थितीत जन्माला आलेल्या ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा, गेल्या कित्येक वर्षांत, ह्या देशांत झालेल्या सर्वांगीण प्रगतीच्या जमान्यांत सुद्धा, एथे अजून मूळ धरून बसल्या आहेत. त्या नुसत्याच जगल्या आहेत असे नाही; तर त्या खूप मोठ्या संख्येने, चांगल्या जिवंत राहिल्या आहेत. ह्या शाळांची संख्या पाहिली व ज्या गांवांमध्ये त्या कार्य करीत आहेत, त्या गांवांकडे पाहिले तर आपणांस आश्चर्यच वाटेल. एथील एकूण प्राथमिक शाळांच्या मानाने, एथे 'एक-शिक्षकी' शाळांचे प्रमाण खूपच मोठे आहे. भारतांत सुद्धा आज 'एक-शिक्षकी' शाळांचे प्राथमिक शाळांशी, एवढे मोठे प्रमाण पडत नाही.

१९३७-३८ साली अमेरिकेंत एक शिक्षणविषयक पाहणी झाली. त्यावेळी असे आढळून आले की, अमेरिकेंतील ४८

प्रदेश-सरकारांत व कोलंबिया जिल्ह्यांत मिळून त्यावेळी २,२९,३९४ शाळा होत्या. त्यांपैकी ५२.८ टक्के शाळा एका खोलीत भरत होत्या. ह्या काळी बहुतेक प्रदेश-सरकारांच्या जवळजवळ निम्म्या शाळा एका खोलीत भरत असत. ह्या प्रदेश-सरकारांपैकी १६ राज्यांत तर ६४.७७ टक्के शाळा 'एक-शिक्षकी' होत्या.

ह्या परिस्थितीमुळे अमेरिकेंतील शिक्षणतज्ज्ञांनी ग्रामीण शिक्षणाचा, विशेषतः 'एक-शिक्षकी' शाळांचा प्रश्न काळजीपूर्वक हाताळण्याचे ठरविले. नवीन कल्पना समाजापुढे ठेवण्यांत आल्या. त्यांचा प्रयोग करण्यांत आला. विश्व-विद्यालयांनी व ह्या क्षेत्रांत जिन्हाळ्याने काम करणाऱ्या इतर संस्थांनी प्रयोग करण्यासाठी कांही योजना आखल्या. पुष्कळसे संशोधन पण करण्यांत आले. ग्रामीण शिक्षणाबाबत व छोट्या ग्रामीण शाळांबाबत माहिती देण्याकरिता खास अभ्यासवर्ग काढण्यांत आले. थोड्याच काळांत ह्या प्रश्नाचा सांगोपांग अभ्यास करण्यांत आला. ह्या विषयावर खूपच मोठ्या प्रमाणांत वाङ्मय निर्माण करण्यांत आले. अमेरिकेखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही देशाला ह्या कामासाठी एवढा पैसा खर्च करणे शक्य झाले नसते. तात्पर्य काय की, अमेरिकेने ह्या बाबतीत जी अनुभवाची संपत्ति मिळविली व जे साहित्याचे भांडार उपलब्ध करून ठेविले त्याचा फायदा भारताला जबर करून घेता येईल.

अमेरिकेंतील शिक्षणतज्ज्ञांनी एका वेळी असा निर्णय

घेतला की, ' एक-शिक्षकी ' शाळांविषयीच्या सर्व प्रश्नांतून सुटका करून घेण्यासाठी केंद्र-शाळा स्थापन कराव्यात. ह्या केंद्र-शाळांमध्ये भोंवतालच्या विभागांत राहणाऱ्या मुलांना नेण्या-आणण्याची व्यवस्था करावी, अशी केंद्र-शाळा उघडल्यावर आजूबाजूच्या ' एक-शिक्षकी ' शाळा बंद करून टाकाव्यात. ह्या चळवळीला शाळांच्या केंद्रीकरणाची चळवळ असे म्हणत असत. एकेकाळी ह्या चळवळीला खूप वेग आला होता. आजसुद्धां योज्या बहुत प्रमाणांत ही चळवळ चालू आहे.

ही शाळांच्या केंद्रीकरणाची चळवळ अमेरिकेंतच कांहीं नव्याने जन्माला आली नव्हती. ज्या ज्या देशांना ' एक-शिक्षकी ' शाळेचे प्रभ हाताळावे लागले, त्या त्या देशांना ह्या चळवळीकडे लक्ष देणे क्रमप्राप्त झाले. ह्या बाबतीत श्री. एफ्. टेड नांवाच्या तज्ज्ञाचे पुढील उद्गार आपणांस उद्बोधक वाटतील. तो म्हणतो, " एक-शिक्षकी शाळांच्या कांहीं विशिष्ट अडचणीमुळे ग्रामीण शाळांच्या केंद्रीकरण करण्याच्या प्रश्नाला जोराची चालना मिळाली. ज्या ठिकाणी रस्ते चांगले आहेत, मुलांची ने-आण करण्याला फारसा खर्च पडत नाही त्या ठिकाणी छोट्या छोट्या ' एक-शिक्षकी ' शाळा बंद करून मुलांना केंद्र-शाळेत, रोज नेणे-आणणे फायद्याचे होईल. ह्या केंद्र-शाळांमधून मुलांना अनेक चांगल्या गोष्टी देता येतील. शाळेसाठी विस्तीर्ण इमारती

बांधता येतील. साहित्य मुबलक देता येईल. प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र खोली मिळेल. प्रयोगशाळा बांधता येईल. मुलांना व्यवसाय शिकविण्यासाठी एकादी जागा राखून ठेवता येईल. अधिक लायक व कार्यक्षम असा शिक्षकवर्ग नेमता येईल. अभ्यासक्रमांत अधिक वैचित्र्य आणता येईल. सामाजिक व करमणुकीचे कार्यक्रम घडवून आणण्यासाठी भरपूर तरतूद करण्यांत येईल. अशा प्रकारे खर्च केलेल्या पैशाचा योग्य मोबदला देण्यांत येतो अशी जर सर्वसाधारण नागरिकांची खात्री पटवून देता आली तर दूरच्या शाळेत मुलांना पाठविण्याबाबत पालकांचा जो विरोध होता तो नाहीसा होईल. अमेरिका, कॅनडा व इंग्लंड ह्या देशांतील केंद्र-शाळांमुळे ग्रामीण शिक्षणाचा दर्जा खूपच सुधारला आहे.

ही केंद्र-शाळांची योजना खूप खर्चाची आहे. ह्या शाळांना 'नित्य' (Recurring) व नैमित्तिक (Non-recurring) खर्चासाठी खूप मोठी रक्कम लागते. अमेरिका हा एक अतिशय समृद्ध असा देश आहे, म्हणूनच ह्या देशाला शाळांच्या केंद्रीकरणाकरितां पुष्कळसा पैसा खर्च करतां आला. ह्या शाळांसाठी इमारती बांधाव्या लागल्या. मुलांना रोज बस-मधून नेण्यासाठी तरतूद करावी लागली. परंतु अमेरिकेसारख्या वैभवसंपन्न देशांतसुद्धां, शाळांच्या केंद्रीकरणाची ही योजना मंदगतीने चालू लागली; कारण वेळोवेळीं आर्थिक अडचणीमुळे ह्या योजनेला पायबंद लागतो. ह्यामुळे आतां

अमेरिकेतील शिक्षण-तज्ज्ञांनी असा निर्णय घेतला आहे की, जेव्हां व जेथे शक्य होईल तेव्हां व तेथेच केंद्र-शाळा स्थापन कराव्यात. त्यांना ही जाणीव होती की, अशा हजारो शाळा आहेत की, ज्यांचे केंद्रीकरण करणे कालत्रयी शक्य होणार नाही व त्यामुळे अशा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांचा मगदूर सुधारण्याच्या प्रश्नाकडे त्यांना विशेष लक्ष देणे भाग पडले आहे.

'एक-शिक्षकी' शाळेची मुख्य अडचण म्हणजे त्या शाळेतील एकाकी शिक्षकाला, एकाच वेळी ८ इयत्ता सांभाळाव्या लागतात. ह्यामुळे एथील शिक्षणतज्ज्ञांनी खूप प्रयत्न करूनही वर्गाची संख्या ८ ऐवजी ५ किंवा ६ कशी आणता येईल ह्याचा प्रामुख्याने विचार केला.

ह्या बाबतीत एक मार्ग असा होता की, लहान शाळेतून ४ किंवा ५ वर्गांच्या पेक्षा जास्त वर्ग शिकविण्यास कायद्याने बंदी करणे. ह्या बाबतीत दोन प्रदेशसरकारांनी पुढाकार घेतला. ही योजना म्हणजे हॉर्टांग कमिटीने सुचविलेल्या भाग-शाळेच्या योजनेचीच एक आवृत्ति होती. ही योजना फारशी कांही यशस्वी होऊ शकली नाही. कारण ही योजना व शाळांच्या केंद्रीकरणाची योजना, ह्या दोघी जोडीने चालावयास पाहिजे होत्या. कारण वरचे वर्ग शिकविण्यासाठी केंद्र-शाळांची स्थापना होणे अगत्याचे होते. केंद्र-शाळांची स्थापना व मुलांच्या वाहतुकीची व्यवस्था केल्यावांचून 'एक-शिक्षकी' शाळेत वरचे वर्ग शिकविण्याची बंदी करणे शक्य नव्हते.

ह्या केंद्र-शाळा उघडण्यास व वाहतुकीची व्यवस्था करण्यास पैसा लागणार होता व त्यामुळे हा प्रयोग ज्या ठिकाणी परिस्थिति अनुकूल असेल अशा विशिष्ट ठिकाणापुरताच मर्यादित करण्यांत आला होता.

ह्या बाबतीत आणखी एक प्रयोग करण्यांत आला. शाळांतील इयत्तांची संख्या कमी करण्यासाठी दोन वर्गांचा एक वर्ग करण्याचे ठरले. अशा रीतीने ८ ऐवजी ४ च इयत्ता शाळेत राहणार होत्या. या प्रकारे तयार झालेल्या ह्या जोडवर्गाकरिता वेगळा अभ्यासक्रम आंखण्यांत आला. ह्या योजनेला 'इयत्तांचे एकीकरण अथवा बदल' असे नांव देण्यांत आले. ह्या योजनेप्रमाणे, स्थानिक परिस्थितीनुसार वर्गांचे एकीकरण करण्यांत येत असे. सर्वसाधारणपणे ३ री, ४ थी, ५ वी, ६ वी, ७ वी, ८ वी ह्या इयत्तांचे एकीकरण होत असे. दक्षिणेकडील विभागांत शाळांची वाढ विशेष झाली नव्हती. त्या ठिकाणी २ री, ३ री, ४ थी, ५ वी, ६ वी, ७ वी ह्या इयत्तांचे एकीकरण करण्यांत आले. १ ली व दुसरी या इयत्तांचे वर्ग एक करण्याची सूचना मात्र बऱ्याचशा प्रदेश-सरकारांना मान्य झाली नाही. १ ली व २ री इयत्ता मुद्दां जर एक केली असली, तर ८ इयत्तांची शाळा ४ इयत्तांवर आली असती. अशा रीतीने एका शिक्षकाला जे ८ वर्ग सांभाळावे लागत होते, त्यांची संख्या ४ वर आणण्यांत येते.

याप्रमाणें इयत्तांचें एकत्रीकरण झाल्यावर, बदलत्या परिस्थितीला अनुरूप असा अभ्यासक्रम तयार करण्याची जबाबदारी आली. त्याप्रमाणें व्यवस्थामुद्धां करण्यांत आली. अशा रीतीनें निरनिराळे प्रयोग करण्यांत आले. ह्या प्रयोगां-मार्गे एक अशी विचारसरणी होती कीं, शाळांतील इय-त्तांची संख्या कमी करतां येणें शक्य आहे. शाळेतील सर्व मुलांना ३, ४ किंवा ५ वर्गांत विभागून त्यांना योग्य असा अभ्यासक्रम देतां येणें शक्य आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या आज तीन मुख्य अडचणी आहेत—(१) एका शिक्षकाला पुष्कळ इयत्ता शिकवाव्या लागतात, (२) प्रत्येक वर्गांत मुलांची संख्या फार कमी असते व (३) शाळेंत येणाऱ्या मुलांमध्ये त्यांची वयें, त्यांचे अनुभव व त्यांच्या आवडी ह्या बाबतींत खूपच मोठे अंतर असतें. वर सांगितल्याप्रमाणें मुलांची विभागणी केली तर एक-शिक्षकी शाळेतील ठळक दोष नाहीसे करण्यास त्यांची मदत होईल असें त्यांना आढळलें.

एकाकी 'एक शिक्षकी' शाळेच्या मार्गातील आणखी एक अडचण म्हणजे, त्या शाळांतून शिकवाव्या लागणाऱ्या विष-यांची संख्या. ज्याप्रमाणें वर्गांचें एकीकरण करण्यांत आलें, त्याप्रमाणें विषयांचें एकीकरण करण्याचा प्रयत्न झाला. पूर्वी एका विषयाचे दुसऱ्या विषयाशीं सोयरसुतक नसे. ही जुनी कल्पना नव्या शिक्षणपद्धतींत मार्गे पडूं लागली होती. ज्या ठिकाणीं एका शिक्षकाकडे एक इयत्ता होती त्या ठिकाणीं

तर दोन विषयांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न करण्यांत येत होता. नवीन शिक्षणपद्धतींत वेगवेगळ्या विषयांचा समवाय साधावयाचा असतो. विद्यार्थ्यांना ज्या गोष्टींमध्ये विशेष रस वाटतो त्यांभोंवतीं सर्व शिक्षण केंद्रित करावयाचें असतें. अशा रीतीनें विषयांचें एकत्रीकरण करणें अथवा त्यांचा सम-वाय साधणें, 'एक-शिक्षकी' शाळेंत फारच उपयुक्त ठरतें. त्यामुळें अमेरिकेंतील छोट्या छोट्या शाळांतून ह्या उपक्रमाला विशेष महत्त्वाचें स्थान मिळू लागलें आहे. इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र हे विषय एक करण्यांत येतात. तसेंच वाचन व इतिहास, वाचन व स्पेलिंग, वाचन व भाषा हे विषय पण एक करण्यांत येतात. निबंधलेखनाची इतिहास, भूगोल अथवा वाचन ह्या विषयांशीं सांगड घालण्यांत येते. ह्या बाब-तींत बॉफोर्ड नांवाच्या तज्ञाचें मत असें आहे कीं, अशा रीतीनें विषय एकत्र करण्यापासून शिक्षकाचें काम तर हलकें होतेंच; परंतु विद्यार्थ्यांना पण त्याचा खूप उपयोग होतो. ह्यामुळें विद्यार्थ्यांना अभ्यास कमी करावा लागतो. कोणत्या विषयाची कोणत्या विषयाशीं सांगड घालावी, ह्या बाबतींत कांहीं ठराविक नियम नसल्यामुळें, एथें संशो-धनाला व प्रयोगाला भरपूर वाव आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळांतील शिक्षण अधिक प्रभावी व कार्यक्षम करण्याच्या दृष्टीनेंच हे संशोधन अथवा प्रयोग व्हावयास पाहिजेत.

अमेरिकेपासून आणखी एक मोष्ट घेण्यासारखी आहे.

एथील अभ्यापनशाळा, विश्वविद्यालये, इतर खाजगी संस्था ह्यांनी अनेक प्रयोग केले. बरेच संशोधन केले. त्याच्या आधारावर ह्या देशांत खूप साहित्य निर्माण झाले आहे. हे सर्व साहित्य छोट्या शाळांतून काम करणाऱ्या शिक्षकांना मोलाची मदत करणारे आहे. ह्या साहित्यामुळे व खास काढलेल्या अभ्यासवर्गांमुळे, अमेरिकेतील शिक्षकाजवळ आपले काम करण्यासाठी लागणारी सामग्री भरपूर प्रमाणांत असते. जगांत इतरत्र लहान शाळांतून काम करणाऱ्या कोणत्याही शिक्षकापेक्षां अमेरिकेतील शिक्षक, ह्या बाबतीत अधिक भाग्यवान आहे. भारतासारख्या ज्या देशांत 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या नेहमीच मोठी राहणार आहे, त्या देशांना अमेरिकेच्या अनुभवाचा फायदा घेतल्यावांचून चालणारच नाही.

ऑस्ट्रेलिया

ज्या दुसऱ्या एका देशाचा प्रामाण शिक्षणाचा अनुभव आपणांला विशेष उपयुक्त वाटेल तो देश म्हणजे ऑस्ट्रेलिया. ऑस्ट्रेलिया देशांतील लोकसंख्या एका विशिष्ट रीतीने विभागलेली आहे. एकंदर खंडांतील लोकसंख्येच्या निम्मी वस्ती सहा प्रदेश राज्यांच्या, राजधानीच्या शहरांत राहात आहे. राहिलेली अर्धी वस्ती संबंध देशांतून अगदी तुरळक अशी पसरलेली आहे. ही बरीचशी वस्ती प्रामाण विभागांतच आहे. ह्यामुळे ऑस्ट्रेलियामध्ये 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या

खूपच मोठी आहे. अमेरिकेप्रमाणे ऑस्ट्रेलियांतील प्रातिनिधिक प्रामाण शाळा ही 'एक-शिक्षकी' शाळाच आहे.

लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे की, 'एक शिक्षकी' शाळे-विरुद्ध ह्या देशाने केव्हांही मोहीम काढलेली नाही. ह्या शाळांबद्दल कुरकुर न करता त्यांचे अस्तित्व त्याने मान्य केले आहे. इतकेच नव्हे तर ह्या शाळांपासून होणाऱ्या फायद्याचे मुक्त कंठाने त्यांनी पोवाडे गायिले आहेत. ऑस्ट्रेलियांतील व्हिक्टोरिया प्रांताचे टेड नांवाचे एक सेवानिवृत्त डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशन ह्यांनी तर ह्या शाळेच्या उपयुक्ततेबाबत पुढील उद्गार काढले आहेत. ह्यांचे उद्गार हॉर्टग कमिटीने 'एक-शिक्षकी' शाळेबाबत काढलेल्या उद्गारांशी ताडून पाहणे मोठे उद्बोधक ठरेल. श्री. टेड म्हणतात:-

“ कांहीं देशांतील लोकांचा असा समज आहे की, ज्या 'एक-शिक्षकी' शाळांमधून एका शिक्षकाला पुष्कळशा इयत्तांना शिकवावे लागते, त्यांचे काम समाधानकारकपणे चालत नाही. अतएव परिस्थिति थोडी अनुकूल झाल्याबरोबर ह्या शाळांचे रूपांतर करून टाकले पाहिजे. 'एक-शिक्षकी' शाळा म्हणून त्या चालू देतां कामा नये. दक्षिण न्होव्हेशिया व आफ्रिकेतील कांहीं भाग ह्यांमध्ये ही समजूत विशेष मूळ धरून बसली आहे. अमेरिकेतील शिक्षणतज्ज्ञांनी पण तसाच सूर काढल्याचे मला माहीत आहे. ऑस्ट्रेलियांतील अधिका-

त्यांना सर्वसाधारणपणे हे मत मान्य नाही. ते असे मानतात की, अशा 'एक-शिक्षकी' शाळांची व्यवस्था पाहण्याबाबत ज्या शिक्षकांना योग्य मार्गदर्शन मिळालेले असते, त्यांच्या हातून चांगले काम होऊ शकते-नव्हे ते चांगले काम करतातच. ह्या शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली काम करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भोंवतालच्या परिस्थितीमुळे स्वतःच्या अंतःस्फूर्तीवर व प्रयत्नावर जास्त अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे ज्या शाळेत पुष्कळ शिक्षक आहेत त्या शाळेतील मुलांपेक्षा ह्या शाळेतील मुले अधिक प्रगति दाखवू शकतात. तेथील पालकांना 'एक-शिक्षकी' शाळेत मुलांना दाखल करणे, ही एक मोठी आपत्ति आहे असे कधीच वाटले नाही. उलट-पक्षी, ह्या शाळेत मुलाला प्रवेश मिळणे ही एक अभिमानाची गोष्ट मानली जाते. इतकेच नव्हे तर जरूर ती स्पर्धा करून त्या शाळेत प्रवेश मिळविण्याची लोक खटपट करतात."

ते पुढे म्हणतात, "मी स्वतः ज्यावेळी ब्रिक्टोरिया एथील शिक्षणखात्याचा डायरेक्टर होतो, त्यावेळी जाणून बुजून माझ्या चारी मुलांना मी 'एक-शिक्षकी' शाळेतच घातले. ही 'एक-शिक्षकी' शाळा एका अध्यापनशाळेला जोडलेली होती. ह्या शाळेत मुलांना घातल्यामुळे त्यांना घरापासून फार दूर जावे लागे, तथापि मी मुलांना ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळेतच घातले; कारण ह्या शाळेची एकूण व्यवस्था व शिक्षण देण्याचे तेथील तंत्र व पद्धति ह्यावर मी निहायत खूष होतो."

श्री. टेट् ह्यांनी ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांबाबत एक चांगला प्रबंधच तयार केला आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळांचा मगदूर फार कमी असतो, सचच त्या शाळा लोकांना प्रिय नसतात, हा सिद्धांतच त्यांना मान्य नाही. त्यांचे असे म्हणणे आहे की, ज्या कांही देशांमध्ये, ह्या 'एक शिक्षकी' ग्रामीण शाळांबाबत प्रतिकूल मत पहावयास मिळते, त्याचे कारण त्यांच्या मते ह्या देशांनी 'एक-शिक्षकी' शाळांकडे जेवढे लक्ष द्यायला पाहिजे तेवढे लक्ष दिलेले नसते. आमच्या 'एक-शिक्षकी' शाळांची कार्यक्षमता कमी होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सर्वसाधारण ग्रामीण जीवनाबाबत व विशेषतः ग्रामीण शिक्षणाबाबत आम्ही मंडळी पूर्ण बेदरकार असतो, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

ऑस्ट्रेलियातील 'एक-शिक्षकी' शाळांतून ज्या शिक्षणपद्धतीचा स्वीकार केला आहे, त्यामध्ये 'वर्गनायक पद्धती'ला विशेष स्थान दिलेले पाहून साश्चर्य आनंद वाटतो. ह्या बाबतीत शिक्षणखात्याचे एक संशोधक व मानसशास्त्रज्ञ श्री. पारकर म्हणतात, "एक-शिक्षकी शाळांमध्ये वर्गनायकाची मदत घेणे अपरिहार्य आहे. हे वर्गनायक वरच्या वर्गातील विद्यार्थी असतात. त्यांना वाचनासारख्या कांही विषयांची देखरेख करण्याकरिता पाठविण्यांत येते. अशा मुलांच्याकडे हे काम सोंपविल्यामुळे कधी कधी वर्गातील अभ्यासाच्या वेळी त्यांना गैरहजर राहावे लागते. पण ह्या बाबतीत त्यांचे

जे कांही थोडेबहुत नुकसान होईल त्याची भरपाई त्यांच्या-
मध्ये जबाबदारीची जी जाणीव उत्पन्न होते, त्यामुळे होऊं
शकते. आपणांला वर्गनायकासारखे जबाबदारीचे काम
करावयास मिळावे म्हणून विद्यार्थी शाळेमध्ये, खूप अभ्यास
करून आपली लायकी प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतात,
हा एक निराळाच फायदा आहे. ह्याचा अर्थ असा नव्हे की,
ही वर्गनायक पद्धति लोकमान्य झाली आहे. तिला विरोध
करणारा वर्ग आज पण आहेच; परंतु ही पद्धति आज रुढ
झाली असून तिला लोकांची मान्यता मिळू लागली आहे.

ही वर्गनायक पद्धति आज ऑस्ट्रेलियांत चालू आहे.
ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहिले तर ही पद्धति भारतांतून ऑस्ट्रे-
लियांत, इंग्लंडच्या मार्गे गेली. ही पद्धति आज ऑस्ट्रेलियांतील
ग्रामीण शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला खूपच साहाय्यकारक ठरली
आहे. परंतु ज्या भारतांत ह्या पद्धतीचा जन्म झाला त्या
भारताने मात्र तिला सोडचिठ्ठी दिली आहे.

ऑस्ट्रेलियाचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. 'एक-शिक्षकी'
शाळांच्या दैनंदिन कारभाराबाबत ट्रेनिंग कॉलेजांतील
विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले जावे, ह्यावर ऑस्ट्रेलियन
शिक्षणतज्ज्ञांचा विशेष कटाक्ष आहे. ह्या बाबतीत भारताने
ऑस्ट्रेलियाचे अनुकरण करणे जरूरीच आहे. ऑस्ट्रेलियांतील
ट्रेनिंग कॉलेजांत शिक्षण घेणाऱ्या प्रत्येक शिक्षकाला ग्रामीण
शाळा चालविण्याचे तंत्र अभ्यासावेच लागते. ह्यासाठी प्रत्येक

ट्रेनिंग कॉलेजला, एक दोन, 'एक-शिक्षकी' शाळा जोडलेल्या
असतात. जी ट्रेनिंग कॉलेजे शहरांत काम करीत असतात; त्यांना
आपल्या विद्यार्थ्यांना 'एक शिक्षकी' शाळेत काम करण्याचे तंत्र
समजावून सांगण्यासाठी आपल्या कॉलेजला जोडून एकादी
(कृत्रिम) 'एक-शिक्षकी' शाळा चालवावी लागते. ह्या शाळेत
भोंवतालच्या विभागांत राहणारे वेगवेगळ्या इयत्तेतील
विद्यार्थी दाखल केले जातात. ह्या दृष्टीने मेलबोर्न एथील
ट्रेनिंग कॉलेजांतील व्यवस्था पाहण्यासारखी आहे. आमच्या
देशांतील ट्रेनिंग कॉलेजांतून अशा प्रकारचे यत्न क्वचितच
केलेले आढळतील.

अमेरिकेतील शिक्षकाला एके वेळी आठ वर्ग सांभाळावे
लागतात. ह्या बाबतीत ऑस्ट्रेलियांतील शिक्षक जरासा
भाग्यवान आहे. त्याला ६ किंवा ७ च इयत्तांकडे पाहावे
लागत. त्याला जो अभ्यासक्रम शिकवावा लागतो तो मात्र
खूप कठीण व व्यापक असा असतो. अमेरिकेतील शिक्षकांच्या
प्रमाणेच एथील शिक्षकसुद्धा कांही इयत्ता एकत्र करून आपले
काम करतो. चांगले समाधानकारकपणे करतो. हे काम ऑस्ट्रे-
लियांतील शिक्षक किती चांगल्या प्रकारे करीत असतो ते श्री.
पारकर ह्यांच्या पुढील उद्गारावरून समजेल. "एकेका शिक्ष-
काला ६ ते ७ इयत्तांना शिकवावे लागते. निरनिराळे विषय
वेगवेगळ्या इयत्तांच्या मुलांना एका शिक्षकाने शिकवावयाचे
म्हणजे मोठी कठीण गोष्ट आहे. ह्या शाळांना भेट देणाऱ्या

लोकांना ह्या गोष्टीचा मोठा अर्चवा वाटतो. हे कसे शक्य आहे असे ते विचारीत असतात. परंतु ह्या देशांतील शेंकडो शाळांतून हे काम फारच चांगल्या रीतीने होत असल्याचे कोणालाही आढळून येईल.”

अमेरिकेच्याच धर्तीवर ऑस्ट्रेलियांत पण वर्गांचे अथवा विषयांचे एकत्रीकरण करण्यांत येते. परंतु ह्या देशांत आणखी पण अभिनव गोष्ट केली जाते. ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. वेगवेगळे विषय शिकविण्यासाठी निरनिराळ्या इयत्तांना एकत्र आणण्याची ह्या देशांत पद्धति आहे. कांही इयत्तांना इतिहास शिकविण्याच्या वेळी एकत्र आणतात; तर वाचन शिकविण्यासाठी दुसऱ्याच इयत्तांना एकत्र करतात. सर्वच विषय शिकविण्याकरिता, कांही ठराविक इयत्तांना एकत्र करण्याऐवजी ठराविक विषय शिकविण्यासाठी कांही वर्गांना एकत्र आणण्याची ही पद्धति अधिक चांगली व फायदेशीर आहे.

शाळांचे केंद्रीकरण करण्याची अमेरिकेतील चळवळ ऑस्ट्रेलियांत फारशी उच्चढून धरण्यांत आलेली नाही. ह्या बाबतीत वर उल्लेखिलेल्या श्री. टेड या शिक्षणाधिकार्यांचे उद्गार विचार करण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात, “ ज्या ठिकाणी रस्ते चांगले आहेत व वस्ती स्थिरावलेली आहे, त्या ठिकाणी सुद्धा ह्या बाबतीत फारशी प्रगति झालेली नाही. शाळेपासून दूर राहणाऱ्या मुलांना शाळेत जाण्यासाठी प्रवासभत्ता देण्याचा रिवाज गेली ५० वर्षे चालू आहे;

परंतु आपली छोटी ‘एक-शिक्षकी’ शाळा बंद करून आपल्या मुलांना केंद्र-शाळेत पाठविण्याची कल्पना ऑस्ट्रेलियांतील पालकांना मानवत नाही. ह्या लहान लहान ‘एक-शिक्षकी’ शाळा चांगल्या पद्धतशीर चालतात. तेथे शिकविण्याचे तंत्र नीटपणे सांभाळले जाते. शिक्षक चांगले असतात. त्यामुळे सर्वसाधारण पालकांचा ह्या शाळा बंद करण्याला व इतरत्र आपली मुले पाठवायला विरोध असतो. ह्या खेरीज दुसरी पण एक महत्त्वाची गोष्ट ह्या बाबतीत लक्षांत घेण्यासारखी आहे. ही शाळा चालविण्यासाठी स्थानिक लोकांकडून कांही कर वसूल केला जात नाही, त्यामुळे ह्या शाळा बंद करून केंद्र-शाळा स्थापन करण्यामुळे सरकारी खर्चाची किती बचत होईल याचा विचार करण्याची लोकांना गरज वाटत नाही. त्यांच्या डोळ्यांसमोर एकच गोष्ट प्रामुख्याने येते ती म्हणजे, जर ही आपली शाळा बंद झाली तर आपल्या मुलांना, थंडी पावसांत, उन्हातान्हात, रोज कित्येक मैल दूर जावे लागेल. त्यामुळे केंद्र-शाळेत मुले पाठवावयाला त्यांचा विरोध असतो. ह्याचा अर्थ असा नाही की, त्यांच्या गांवाबद्दल त्यांना अवास्तव अभिमान वाटतो, म्हणून ते केंद्र-शाळेत मुले पाठवावयाला तयार होत नाहीत. आपल्या छोट्या शाळेवर ते सर्व निहायत खूष असतात, म्हणून ते आपली शाळा बंद करावयाला तयार नसतात. पुष्कळशा शहरी शाळांतून शिकाऊ शिक्षक काम करीत असतात. ह्या उलट खेळ्यांतील ‘एक-

शिक्षकी' शाळेत अनुभवी ट्रेड असा शिक्षक कामावर असतो. शहरी शाळेत जुन्या नव्या शिक्षकांची भरती झालेली असते. आपला मुलगा शहरी शाळेत पाठविला तर त्याला शिकाऊ शिक्षकांच्या हाताखाली राहावे लागेल, त्यापेक्षा त्याला खेड्यांतील अनुभवी शिक्षकांच्या जवळ ठेवणे अधिक चांगले. ह्या विचारसरणीमुळे पण पुष्कळसे पालक आपली मुले केंद्र-शाळेत पाठवावयाला तयार होत नाहीत.

हे जरी खरे असले तरी शाळांच्या केंद्रीकरणाच्या योजनेला, आज ना उद्यां एथे अधिक चालना मिळण्याचा संभव वाटतो. ह्या बाबतीत श्री. पारकर म्हणतात, “ गेल्या कांही वर्षांमध्ये पुष्कळशा मुलांना दूरच्या माध्यमिक शाळांमध्ये नेण्याची व्यवस्था करण्यांत आली. ज्याप्रमाणे मुलांना माध्यमिक शाळांमध्ये पाठविण्याची सोय झाली. तशीच त्यांना दूरच्या मोठ्या प्राथमिक शाळांमध्ये पाठविण्याची व्यवस्था पण थोड्याच काळामध्ये करता येणे शक्य आहे. परंतु हे बघायला अजून अवधि आहे. ऑस्ट्रेलियापासून आज आपणांला एकच धडा घेता येण्यासारखा आहे. तो म्हणजे जर आपल्या 'एक-शिक्षकी' शाळा जास्त कार्यक्षम होऊ शकल्या तर आपणांस शाळांच्या केंद्रीकरणाच्या चळवळीची धाई करावी लागणार नाही. भारतासारख्या दरिद्री देशाला शाळांच्या केंद्रीकरणाच्या कार्यक्रमाला फारसा उत्साहाने हात घालता येणार नाही. कारण पैशाचा विचार केला तर

आपणांस तो कार्यक्रम परबडणार नाही. अतएव ऑस्ट्रेलियांतील 'एक-शिक्षकी' शाळेचा अनुभव मोलाचा मानून त्याकडे दुर्लक्ष न करण्याची आपण काळजी घेतली पाहिजे

स्वीडन

स्वीडन हा देश पण खेडेगांवांनीच भरलेला आहे. ह्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी दोन तृतीयांश लोक खेड्यांतून राहात आहेत. कांही कांही भागांतून तर ही लोकवस्ती अगदी तुरळक व विखुरलेली आहे. अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांप्रमाणे स्वीडनला सुद्धा पुष्कळशा 'एक-शिक्षकी' शाळाच चालवाव्या लागतात. गेल्या कित्येक वर्षांत ह्या देशांनी शिक्षणक्षेत्रांत खूप प्रयोग केले. ह्या प्रयोगांतून विविध प्रकारच्या 'एक-शिक्षकी' शाळा जन्माला आल्या. कु. शादक्षमन नांवाच्या बाईने स्वीडनमधील वेगवेगळ्या ग्रामीण शाळांचे फार चांगले वर्णन केले आहे. त्या शाळांच्या वेगवेगळ्या प्रकारांविषयी व त्यांच्या कार्याविषयी पुढे थोडक्यांत माहिती दिली आहे.

‘अ’ शाळा:— ह्या शाळांतील ६ किंवा ७ इयत्तांना एकच शिक्षक असतो.

ब १ शाळा:— ह्या शाळेत एकूण तीन शिक्षक असतात. पहिली व दुसरीला एक शिक्षक, तिसरी व चौथीला एक शिक्षक. पांचवी व सहावीला एक शिक्षक. हे सर्व शिक्षक शाळेतच अथवा शाळेजवळ राहतात.

ब २ शाळा:—ह्या शाळेत सर्व इयत्तांना मिळून एकच शिक्षक असतो. परंतु पहिल्या इयत्तेत दरवर्षी मुलें दाखल न करतां त्यांना दर दोन वर्षांनीं घेण्यांत येतें. ह्यायोगें वर्गातील गर्दी टाळतां येते.

ब ३ शाळा:—ह्या शाळेत सर्व इयत्तांना मिळून एकच शिक्षक असतो. परंतु पहिल्या इयत्तेत दरवर्षी मुलांना दाखल न करतां एक वर्षाआड त्यांना दाखल करण्यांत येतें. ह्यामुळे एका वर्षी शिक्षकाला पहिली, तिसरी व पांचवी इयत्ता शिकवावी लागते, तर पुढील वर्षी त्याला दुसरी, चौथी व सहावी शिकवायला मिळते. कांहीं मुलें जर वरच्या वर्गात जाण्याच्या लायकीचीं नसलीं तर मात्र त्या शिक्षकाला, चार पांच इयत्ता सांभाळाव्या लागतात. परंतु ह्यामुळे रोजच्या व्यवस्थेत मोठा गोंधळ निर्माण होतो असें होत नाहीं.

क १ शाळा:—ह्या शाळेत एकच शिक्षक असतो; परंतु एथें दुवस्त पद्धति चालते. मोठीं मुलें सकाळीं शाळेत येतात. छोटीं दुपारीं येतात.

क २ शाळा:—ह्या शाळेत पण एकच शिक्षक असतो. मुलें मात्र दोन भागांत विभागलेलीं असतात. एक समूह सोमवार, बुधवार व शुक्रवारी शाळेत येतो व दुसरा समूह मंगळवार, गुरुवार व शनिवारी शाळेत येतो.

ख १ शाळा:—ह्या शाळेत पण एकच शिक्षक असतो. हे शिक्षक वर्षाच्या प्रारंभी दोन महिने व वर्षाअखेरचे दोन

महिने पहिली व दुसरी ह्या इयत्तांना शिकवितात. ज्या महिन्यांत त्यांना शाळा नसते तेव्हां दर शनिवारी तीं मुलें शाळेत येतात व त्यांची उजळणी घेतली जाते. १ ली व २ री सोडून बाकीच्या चार इयत्तांचीं मुलें, सारा आठवडाभर व वर्षातून सर्व महिने शाळेत येतात.

वरील माहितीवरून हें लक्षांत येईल कीं, ग्रामीण शाळांतील एकाकी शिक्षकाला सांभाळाव्या लागणाऱ्या वर्गांची संख्या कमी करण्यासाठीं स्वीडननें किती विविध प्रकारच्या आकर्षक पद्धति शोधून काढल्या आहेत. ह्या सर्व पद्धतींमध्ये आपणांस घेतां येण्यासारखी पद्धति म्हणजे दुवस्त पद्धति. ह्या खेरीज एक वर्षाआड नवीं मुलें घेण्याची पद्धति पण विचार करण्यासारखी आहे.

ह्या प्रश्नांबाबत इतर कांहीं देशांनीं सुद्धां खूप विचार केला आहे. त्यामध्ये कॅनडा, दक्षिण आफ्रिका व न्यूझीलंड ह्यांचा उल्लेख केला पाहिजे. ह्या बाबतींत आशियांतील चीन तुर्कस्तान ह्या देशांनींही कांहीं प्रयोग केले असतीलच. कारण ह्या देशांना देखील ग्रामीण शिक्षणाचा प्रश्न सोडविण्याची तीव्रतेनें गरज भासूं लागली आहे. ह्या लोकांनीं केलेल्या प्रयोगांच्या यशापयशाची नोंद कोठे पुस्तकांतून दाखल झालेली नाहीं. परंतु ह्या देशांतील एकूण वातावरण व आपल्या देशातील वातावरण ह्यांमध्ये कल्पनातीत साम्य आहे. त्यामुळे त्यांनीं केलेल्या प्रयोगांचे आपल्या राज्य-

कर्त्यांना विशेष महत्त्व वाटेल. दुर्दैवाची गोष्ट अशी आहे की, आजपर्यंत भारताने इंग्लंडचाच किता आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवून आपला शैक्षणिक कार्यक्रम आंखला होता, त्यामुळे ग्रामीण शिक्षणाच्या-विशेषतः 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या-प्रश्नाकडे आपले कमालीचे दुर्लक्ष झाले. कारण इंग्लंड हा शहरप्रधान देश असल्यामुळे त्या देशाला ह्या ग्रामीण शिक्षणाबाबत विचार करण्याची गरजच वाटली नाही. आणि आम्ही तर आमची पावले इंग्लंडच्याच पावलावर टाकावयाची संवय लावून घेतली होती. इंग्लंडच्या बरोबर बांधलेली ही आपली लग्नांठ पुष्कळशी सैल झाल्यामुळे आता आपण आपल्या जीवनांत आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन आणावयाला शिकले पाहिजे व आपले आदर्श ठरविण्यासाठी जगांतील इतर देशांकडे नजर फेकावयास शिकले पाहिजे. असे करण्याची आपण संवय लावून घेतली तर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, स्वीडन ह्यांसारख्या देशांनी आपल्या 'एक-शिक्षकी' शाळा सुधारण्याकरिता काय केले ह्याचा आपणांला काळजीपूर्वक अभ्यास करावा लागेल व अशा रीतीने आपल्या छोट्या ग्रामीण शाळांचा मगदूर सुधारण्याच्या दृष्टीने आपणांस आपली पहिली पावले जपून पण निर्धाराने टाकावी लागतील.

: ४ :

कारभारासंबंधीचे महत्त्वाचे प्रश्न

'एक शिक्षकी' शाळा संबंधीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ह्या पूर्वी निवेदन करण्यांत आली. इतर देशांतील 'एक-शिक्षकी' शाळांबाबत तुलनात्मक माहिती पण देण्यांत आली. आतां चालू प्रकरणांतून ह्या शाळांसंबंधी नेहमी उत्पन्न होणाऱ्या कांही महत्त्वांच्या प्रश्नांविषयी चर्चा करणे जरूर आहे. हे प्रश्न मुख्यतः दोन प्रकारचे असतात. (१) कारभारविषयक प्रश्न (२) शैक्षणिक प्रश्न. ह्यांपैकी पहिल्या सदरांत, साधारणपणे पुढील सहा बाबींचा समावेश होतो. (१) 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या कमी करणे. (२) ह्या शाळांतील शिक्षकांच्या नेमणुका व बदल्या करणे. (३) येथील शिक्षकांच्या रजा मंजूर करणे-रजेच्या मुदतीत बदली, दुसरा शिक्षक नेमण्याची व्यवस्था करणे. (४) ह्या शिक्षकांसाठी अभ्यास-वर्ग भरविणे. (५) ह्या शाळांमध्ये दाखल होणाऱ्या नव्या विद्यार्थ्यांवर कांही निर्बंध घालणे. (६) ह्या शाळांवर देखरेख ठेवणे. ह्या प्रकरणांतून ह्या सर्व प्रश्नांची सविस्तर चर्चा करण्याचा प्रयत्न आम्ही करणार आहोत.

(१) 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या कमी करणे-

‘एक-शिक्षकी’ शाळा चालविणें, ही एक अमेरिकेंतील लोकांना आपत्ति वाटते. आणि ही अटळ अशी आपत्ति आहे, असें त्यांचें मत आहे. ऑस्ट्रेलियन लोकांचें मत असें आहे कीं, ‘एक-शिक्षकी’ शाळा ह्या आमच्या सर्व शैक्षणिक कार्यक्रमाचा एक अविभाज्य असा घटक आहे. ह्या शाळांमध्ये कांहीं गुण आहेत तसे कांहीं दोष पण आहेत. एका बाबतीत मात्र ऑस्ट्रेलियांत काय, अमेरिकेंत काय किंवा इतरत्र काय, सर्वांचें ऐकमत्य आहे. सर्वांना वाटतें कीं, ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळांची संख्या जितकी कमी करतां येईल तितकी ती कमी करण्याचा प्रयत्न करणें जरूरीचें आहे.

(अ) नागरी विभागांतील व मोटमोठ्या खेड्यांतील ‘एक-शिक्षकी’ शाळा— आपल्या असा समज आहे कीं, ‘एक-शिक्षकी’ शाळा, ह्या केवळ खेड्यांनूनच पाहायला मिळतात, हा आपला समज साफ चुकीचा आहे. ह्या शाळा सर्व ठिकाणीं असू शकतात. त्या जशा खेड्यांत आहेत, तशा त्या मोठ्या गांवांत व लहान व मोठ्या शहरांमध्ये मुद्दां असू शकतात. ह्यांपैकी कांहीं कांहीं गांवांची संख्या इतकी मोठी असते कीं, त्या ठिकाणीं फक्त बहुशिक्षकी शाळाच स्थापन करण्यास हरकत नसते. ज्या गांवाची लोकसंख्या ५०० आहे. त्या गांवांतील शाळेंत साधारणपणें ७५ मुलें दाखल व्हायला हरकत नाहीं. अशा शाळेंत दोन शिक्षकांची नेमणूक करणें आर्थिक दृष्ट्या पण शक्य आहे. अतएव

आपणांला सर्वसाधारणपणें असें म्हणतां येईल कीं, ज्या गांवांची लोकसंख्या ५०० (किंवा त्याहून अधिक) आहे, त्या गांवांमध्ये ‘एक-शिक्षकी’ शाळा असतां कामा नये; परंतु आजची परिस्थिति मात्र अगदी वेगळी आहे. मुंबई सारख्या ३० लाख वस्तीच्या शहरांत मुद्दां आपणांला आज ‘एक-शिक्षकी’ शाळा सर्वत्र पाहायला मिळतात.

आज ह्या ज्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळा सर्वत्र पाहायला मिळतात, त्याचें एक कारण म्हणजे, आपल्या देशांत आढळणारें भाषा-वैचित्र्य. एकादें उदाहरण देऊन हें जास्त स्पष्ट करतां येईल. समजा, एकाद्या गांवाची लोकसंख्या २००० आहे. परंतु ह्या गांवांत मुसलमानांचीं घरे फक्त ३०।४० च आहेत. ह्या मुसलमानांची भाषा उर्दू असल्यामुळे त्यांच्या मुलांना उर्दूमध्ये शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावयाची आहे. ह्या थोड्या मुसलमानांच्या मुलांसाठी जी शाळा चालवावी लागेल, ती शाळा, ‘एक-शिक्षकी’ शाळाच राहिल. त्याचप्रमाणें ज्या कांहीं गांवांत दोन दोन भाषा प्रचलित आहेत, त्या ठिकाणीं, त्या प्रदेशांतील मुख्य भाषेखेरीज दुसरी भाषा बोलणारे जे लोक असतील, त्यांची संख्या नेहमी कमीच राहणार. आपल्या मुलांना त्यांच्या मातृभाषेंतच शिक्षण मिळावें असा ह्या लोकांचा आग्रह असणारच. अशा प्रकारच्या शाळेला जगण्याचा न्याय्य हक्क आहे. इतकेंच नव्हे तर सार्वजनिक निर्धीन मदत मिळविण्याचापण त्या शाळेचा

हक आहे. ह्या अशा ठिकाणची ही शाळा जरी 'एक-शिक्षकी' शाळा असली तरी त्या शाळेला जिवंत ठेवून तिला त्या मुलांसाठी काम करण्याची संधि दिली पाहिजे.

मोठमोठ्या शहरांमध्ये, कधी कधी, ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळा कांहीं कारणांमुळे जन्माला येतात की, ज्या कारणांचे कोणत्याही सवयीवर समर्थन करणे शक्य नसते. विशेषतः कांहीं खाजगी शाळांचाच ही परिस्थिति पाहायला मिळते. एकाद्या मोठ्या शहरांतील, एकाद्या विशिष्ट भागांत, एकादी खाजगी शाळा काढण्यांत येते. ही शाळा एका खाजगी व्यक्तीच्या मालकीची असते. शिक्षकांच्या पेशांत वावरणारा एकादा इसम ही शाळा काढतो व तो त्या भागांतील पालकांना भेटून त्यांची मुले बोर्डाच्या अथवा नगरपालिकेच्या शाळांत न पाठवितां, आपल्या शाळेत पाठविण्यासाठी त्यांना गळ घालतो. त्या ठिकाणी दुसरी बोर्डाची अथवा नगरपालिकेची शाळा असल्यामुळे ह्या शाळेत फारशी मुले येत नाहीत व ही शाळा 'एक-शिक्षकी' शाळा म्हणूनच चालते. शिक्षणाच्या क्षेत्रांत खाजगी व्यक्ति अथवा संस्थांच्या प्रयत्नांना वाव देणे जरी जरूरीचें असले, तरी वर उल्लेखिलेल्या शाळांचाच मात्र सरकारने निर्वेध घालणे अत्यंत जरूरीचें आहे. सरकारने असा नियम केला पाहिजे की मोठ्या शहरांत, ज्या ठिकाणी बहुशिक्षकी शाळा स्थापन करण्याइतकी लोकवस्ती आहे त्या ठिकाणी दोहोंपेक्षा अधिक

वर्ग शिकविणाऱ्या 'एक-शिक्षकी' शाळेला सरकारी मान्यता देण्यांत येणार नाही, असा नियम जर केला तर त्या नियमा-मुळे कोणत्याही व्यक्तीला खाजगी शाळा काढण्यास बाध येणार नाही. त्याच्यावर फक्त नियंत्रण राहील. जर चार वर्ग शिकविणारी शाळा चालवावयाची असेल तर त्याला दुसरा शिक्षक मदतनीस म्हणून नेमावा लागेल; आणि जर एकच शिक्षक त्या शाळेत काम करणारा असेल तर दोहोंपेक्षा अधिक इयत्ता त्याला तेथे शिकवितां येणार नाहीत. ह्या नियमाची जर कसोशीने अंमलबजावणी केली तर त्या-मुळे शिक्षणक्षेत्रांत काम करणाऱ्या खाजगी व्यक्तींना किंवा संस्थांना कोणताही त्रास पोहोचणार नाही व शिक्षणाचा मगदूर पण त्यामुळे सुधारेल.

शहरी विभागांत व शहरवजा मोठ्या खेड्यांत ज्या 'एक-शिक्षकी' शाळा दिसतात, त्याला दुसरे एक कारण म्हणजे, मुलांसाठी व मुलींसाठी वेगवेगळ्या शाळा चालविण्याची आपली प्रथा. प्राथमिक शाळेतमुद्रां आपण सरास सहशिक्षण सुरू केलेले नाही. मुलींसाठी अजून आपण वेगळ्या शाळा चालवितो. ह्याचा परिणाम असा होतो की, आज आपणांला अशी शेंकडो गावे दाखवून देतां येतील की ज्या ठिकाणी मुलांसाठी बहुशिक्षकी शाळा असल्या तरी खास ह्या ठिकाणी मुलींसाठी 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविण्यांत

येते. कारण शाळेत जाणाऱ्या मुलींची संख्या नेहमीच अपुरी आढळते. आपण जर सहशिक्षण देण्याचा उपक्रम सर्व ठिकाणी सुरू केला तर, अशा ठिकाणी दिसणाऱ्या 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या आपोआपच कमी होईल. मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुमारे १०० वर्षांपूर्वी काढण्यांत आल्या होत्या. त्यावेळीं मुलींना शिक्षण देण्यालाच लोकांचा विरोध होता. मुलांच्या शाळेत मुली पाठवायला तर प्रचंडच विरोध होता. गेल्या कित्येक वर्षांत देशांतील सामाजिक परिस्थिती खूपच बदलली आहे. मुलींच्या शिक्षणाला होणारा विरोध आतां पूर्ण थंडावला आहे. प्राथमिक शाळेत मुलांमुलींना एकत्र शिक्षण देण्याला आज शहरांत तरी कोणाचा विरोध नाही. खेडेगांवांतून मुद्दां आतां हा विरोध फारसा शिल्लक राहिलेला दिसत नाही. प्राथमिक शाळांतून सहशिक्षण देण्याचें धोरण आंखण्याची वेळ आज आलेली आहे. त्रावणकोर प्रदेशांत तर ही सुधारणा स्वीकृत झाली आहे व प्रयोगांती ती फायदेशीर असल्याचें त्यांना दिसून आलें आहे.

१९५०-५१ सालापासून मुंबई शहरांत पण ही प्रथा सुरू झाली. ह्या दृष्टीने लोकमत तयार करण्यासाठी योग्य असा शैक्षणिक प्रचार करण्यांत आला. सर्व प्राथमिक शाळांतून सहशिक्षण सुरू करणें व पुष्कळशा शाळांतून संमिश्र शिक्षक नेमणें आज शक्य आहे. ही सहशिक्षण देण्याची सुधारणा जर आपण स्वीकारली तर त्यामुळे 'एक-शिक्षकी' शाळांची

संख्या आपणांस खूपच कमी करतां येणें शक्य होईल. ह्या खेरीज सहशिक्षणाचे दुसरे पण कित्येक फायदे आहेतच. ह्या-मुळे आपल्या देशांतील शैक्षणिक पुनर्रचनेचा ज्या ज्या वेळीं, विचार करण्यांत येईल, त्या त्या वेळीं ह्या सहशिक्षणाच्या प्रश्नाला महत्त्वाचें स्थान, आपणांस द्यावें लागेल.

'एक-शिक्षकी' शाळा जन्माला येण्याचें आणखी एक कारण म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रांत असणारा, सक्तीचा अभाव. ज्या भागाची लोकसंख्या ५०० हून जास्त पण हजारपेक्षां कमी आहे, तेथे सक्तीच्या अभावाचे परिणाम विशेष स्पष्टपणें पाहायला मिळतात. शाळेत मुले पाठविणें हें पालकांच्या मर्जीवर अवलंबून असल्यामुळे ह्या भागांतील शाळांमध्ये हजेरीचें प्रमाण ३० ते ५० असें असतें. त्यामुळे एका शिक्षकावर येथील शाळा चालू शकते. ह्या भागांत जर सक्ति लागू केली तर हें हजेरीचें प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या १५ टक्केपर्यंत (निदान १२।१ टक्केपर्यंत तरी) निश्चित वाढूं शकेल. ह्याचा अर्थ असा की, ह्या सर्व शाळांमध्ये मुलांची संख्या, कमीत कमी ७० राहिल व इतकी संख्या राहिली तर, ह्या शाळांना दोन किंवा अधिक शिक्षक सहज देतां येतील. ह्या विभागांतील 'एक-शिक्षकी' शाळा कमी करण्याचें एक प्रभावी साधन म्हणजे सक्तीच्या शिक्षणाची योजना सर्वत्र लागू करणें.

वर सांगितलेल्या तीन उपाय योजनांची जर चांगली

अंमलबजावणी झाली तर मोठ्या व छोट्या शहरांतून व ५०० च्या पेक्षां जास्त वस्ती असणाऱ्या खेड्यांतून, दोहों-पेक्षां अधिक इयत्ता शिकविणाऱ्या, 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या कमी करणे सहज शक्य होईल. अपवाद म्हणून एकाद्या विभागांत राहणाऱ्या अल्पसंख्यांक लोकांच्या मुलांना त्यांच्या मातृभाषेतून शिक्षण देणाऱ्या 'एक-शिक्षकी' शाळा मात्र शिल्लक राहतील. ह्या वर उल्लेखिलेल्या भागांतून जर 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या आपण कमी करू शकलो तर ती पण एक अभिमान वाळगण्यासारखी गोष्ट होईल. अशा प्रकारच्या गांवांची संख्या जरी कमी दिसली तरी आपली ८० टक्के लोकवस्ती ह्याच गांवांतून विभागलेली असल्यामुळे आपल्या ह्या योजनांचा फायदा पुष्कळ लोकांना मिळू शकेल.

[ब] ५०० पेक्षां कमी लोकसंख्या असणाऱ्या गांवांतील 'एक-शिक्षकी' शाळा:-५०० पेक्षां कमी लोकसंख्या असणाऱ्या गांवांचा जेव्हां आपण विचार करतो तेव्हां मात्र ह्या गांवांत मुख्यतः, 'एक-शिक्षकी' शाळाच राहतील असे दिसून येते.

ह्या असल्या गांवांतूनच हॉर्टिंग कमिटीच्या शिफारशीप्रमाणे शाळांच्या एकरूपीकरणाचा प्रयोग हाताळलेला होता. ह्या योजनेप्रमाणे, एकाद्या निवडक गांवांत, कमीत कमी दोन शिक्षकांची शाळा काढावयाची; व ह्या शाळेमध्ये ज्या

गांवांना अशी दोन-शिक्षकी शाळा देतां येणे शक्य नाही, अशा भोंवतालच्या गांवांतून, रोज मुले आणावयाचीं. तत्त्वतः ही योजना ठीक दिसली, तरी ही योजना व्यवहारांत उतरू शकली नाही. ह्याचें मुख्य कारण म्हणजे भोंवतालच्या गांवांतून मुलांची रोज ने-आण करण्याची कांही सोय करण्यांत आली नव्हती. अमेरिकेंत ही योजना फार मोठ्या प्रमाणांत लागू करण्यांत आली होती; परंतु ती योजना स्वीकारण्यापूर्वी मुलांची ने-आण करण्याची व्यवस्था करण्यांत आली, किंबहुना ही व्यवस्था झाल्यावरच ही योजना तेथे लागू करण्यांत आली. आमच्या राज्यकर्त्यांनी ही योजना स्वीकारली; परंतु त्या योजनेतील जो खर्चाचा भाग म्हणजे, मुलांच्या वाहतुकीची व्यवस्था करणे, तेवढा त्यांनी टाळला. एका गांवची मुले दुसऱ्या गांवांतील शाळेत चालत जातील, असे त्यांना वाटले. आमच्या देशांतील प्रौढ जर शहाणे असते व शिक्षणाचें महत्त्व जर त्यांना पटले असतें, तर आमच्या राज्यकर्त्यांची ही अपेक्षा पूर्ण झाली असती. आज आमच्या देशांत अशी परिस्थिति आहे की, पालक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवायला तयार नाहीत व मुले पण शाळेत जाण्यास फारशी उत्सुक नाहीत. ह्यामुळे ही अमेरिकेंतील शाळांच्या एकरूपीकरणाची योजना आपल्या येथे यशस्वी होऊ शकली नाही. ती यशस्वी न होण्याचें मुख्य कारण मुलांना शाळेत नेण्या-आणण्याचा प्रश्न सरकारने हाती घेतला

नाहीं. (आमच्या देशाची परिस्थिति लक्षांत घेतली तर, हा प्रश्न हातीं घेणें, आपल्या सरकारला सहसा शक्य होईल, असें वाटत नाही.)

ह्या योजनेची एक सुधारलेली आवृत्ति पंजाबमध्ये शोधून काढण्यांत आली. पंजाबमध्ये भाग-शाळा स्थापन करण्याची मोहीम निघाली. ह्या योजनेचें, 'शाही शेतकी कमिशन'ने व हॉर्टांग कमिटीने कौतुक केलें होतें. ह्या योजने-प्रमाणें एकाद्या निवडक गांवांत एक मोठी अथवा मध्यवर्ति शाळा स्थापन करावयाची व त्या शाळेच्या शाखा म्हणून भाग-शाळा, आजूबाजूच्या गांवांतून उघडावयाच्या. ही मध्यवर्ति शाळा, बहुशिक्षकी शाळा असेल व ह्या भाग-शाळा 'एक-शिक्षकी' शाळा राहतील; व ह्या भाग-शाळेंत फक्त दोनच इयत्ता शिकविण्याची सोय केली जाईल. ह्या योजनेमुळे कित्येक गोष्टी एकदम साधणें शक्य होतें. जीं छोटीं छोटीं मुलें असतात, त्यांचें शिक्षण त्यांच्या गांवांतच होते. मध्यवर्ति शाळेंत जाण्यासाठीं त्यांना चालावें लागत नाहीं. [जीं मुलें मोठीं असतात, त्यांना थोडे अंतर चालून मध्यवर्ति शाळेंत जाणें कठीण होणार नाहीं, असें मानलें जातें.] दुसरी गोष्ट म्हणजे 'एक-शिक्षकी' शाळेंतील शिक्षकाला एका वेळीं दोहोंपेक्षां जास्त वर्ग संभाळावे लागत नाहींत. ह्यामुळे ह्या शाळांचा मगदूर चांगला राहूं शकतो. तिसरी गोष्ट म्हणजे भाग-शाळा. ही स्वतंत्र शाळा मान-

ण्यांत येत नाहीं. मध्यवर्ति शाळेचाच तो एक घटक मानला जातो व त्या शाळेच्या संपूर्ण नियंत्रणाखाली ही भाग-शाळा चालते. मध्यवर्ति शाळेची सारखी देखरेख असल्यामुळे, भाग-शाळेला खूप फायदा होतो. त्यामुळे ह्या 'एक-शिक्षकी भाग-शाळांना' आपला दर्जा चांगला ठेवणें शक्य होतें.

ह्या योजनेला पण कांहीं लोकांचा विरोध आहे. ते म्हणतात, ह्या योजनेमुळे पुष्कळशा अपूर्ण शाळा जन्माला येतात. ह्या शाळांतून पूर्ण चार इयत्तांपर्यंतचें शिक्षण मिळण्याची सोय नसल्यामुळे ह्या शाळांना अपूर्ण शाळा म्हणण्यांत येतें. दोन इयत्तांपर्यंतचें शिक्षण संपूर्ण साक्षरता देण्यास असमर्थ ठरतें. फक्त दोन इयत्ताच शिकून जीं मुलें बाहेर पडतात, त्यांचें शिक्षण जर पुढें चालूं राहिलें नाहीं [बहुधा तें राहात नाहीं] तर हीं मुलें लहानपणीं जें थोडेंबहुत शिकतात, तें सर्व विसरून जातात. शिक्षणक्षेत्रांतील ही गळती थांबविण्यासाठीं ह्या अपूर्ण शाळा बंद केल्या जाव्यात असें मानण्यांत येतें. भाग-शाळा चालविल्यामुळे, मुलांचें शिक्षण अपूर्ण राहतें. कालांतरानें तीं साफ निरक्षर होतात. त्यांच्यावर केलेला खर्च फुकट जातो. एक संकट टाळायला जावें तर दुसरेच पुढें उभें राहतें !

पंजाबमध्ये ह्या प्रयोगाला भरपूर वाव देण्यांत आला. ह्या प्रयोगाचा उल्लेख करतांना, अशा प्रकारच्या २७०७ शाळा पंजाबमध्ये होत्या, असा गौरवपूर्ण निर्देश हॉर्टांग

कमिटीने केला आहे. परंतु हा प्रयोग यशस्वी झाला नाही. तो अयशस्वी म्हणून सोडून देण्यांत आला; ह्या प्रयोगाची शिफारस करतांना, हॉर्टांग कमिटीने जो उत्साह दाखविला, तो उत्साह आतां कोणाजवळ राहिला नाही. 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या कमी करण्याचा एक खात्रीलायक उपाय म्हणून ह्या प्रयोगाचें महत्त्व आज मुळीच राहिलेलें नाही.

ह्या योजनेचा एक चांगला उपयोग करून घेतां येणें शक्य आहे. ह्या योजनेप्रमाणें लहान लहान खेड्यांतील शाळांना वरचे वर्ग देण्याची सोय करतां येईल. अजून कित्येक वर्षेपर्यंत तरी, सर्व खेड्यांतून सात इयत्तापर्यंतचें शिक्षण देण्याची सोय करतां येणें शक्य होणार नाही. (सात इयत्तांचे शिक्षण देण्यासाठीं दोन किंवा तीन शिक्षकांची तरतूद करावी लागेल.) आपली शिक्षणप्रसाराची जी मोहीम आपण सुरू केली आहे, त्या मोहिमेला थोडी मुरड घालणें जरूरीचें आहे. तूर्त कांहीं वर्षे तरी प्रत्येक खेड्याला ४ किंवा ५ इयत्तेपर्यंतचें शिक्षण देणारी शाळा, देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. पुढील तीन इयत्ता शिकविण्याची जबाबदारी मध्यवर्ति शाळेवर सोंपविण्यांत यावी. ह्या मध्यवर्ति शाळेची निवड मात्र खूप काळजीपूर्वक केली जावी. ज्या खेड्यामध्ये ही मध्यवर्ति शाळा स्थापन करण्यांत येईल तें खेडें इतर भोंवतालच्या खेड्यांपासून तीन मैलांपेक्षां जास्त दूर असतां कामा नये. ह्या मध्यवर्ति शाळेत ५, ६, ७ ह्या वरच्या तीन

इयत्ता शिकविण्याची सोय झाली तर त्याचा फायदा आजू-बाजूच्या गांवांना सहज घेतां येईल. ह्या योजनेप्रमाणें खेड्यांतील प्रत्येक प्राथमिक शाळेला चार इयत्तांपर्यंतचें, साक्षरतेचें शिक्षण, देतां येईल व पुढील तीन इयत्तांकरितां शाळांचें एकत्रीकरण करणें शक्य होईल. ह्या सात इयत्तांचें शिक्षण देणाऱ्या शाळेला मध्यवर्ति शाळा मानून, भोंवतालच्या चार इयत्ता शिकविणाऱ्या शाळांवर देखरेख करण्याचा अधिकार ह्या मोठ्या शाळेला देतां येईल व बाकीच्या शाळा 'भाग-शाळा' मानल्या जातील. 'एक-शिक्षकी' शाळांचा प्रश्न हाताळीत असतांना ओघाओघानें उपस्थित झालेल्या 'भाग-शाळा' बाबतच्या कांहीं बाबींचा आपण विचार केला. कांहीं मर्यादित प्रमाणांत ह्या भाग-शाळांचा उपयोग होईल, हें खरें; परंतु भारतांतील ग्रामीण शिक्षणाचा प्रश्न सोडविण्याच्या कामी, ह्या 'भाग-शाळांचा' उपयोग होईल असें आम्हांस वाटत नाही.

५०० पेक्षां कमी वस्तीच्या गांवांसाठीं काढाव्या लागणाऱ्या 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या कमी करतां येणें शक्य आहे. त्यासाठीं दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत. (१) त्या भागांची शैक्षणिक दृष्ट्या पाहणी करणें. ह्या बाबतींत १९१२ सालापासून प्रांतीय सरकारना सूचना करण्यांत आल्या. परंतु फारच थोड्यांनीं ह्या कामी लक्ष घातलें. ही जर शैक्षणिक पाहणी नीटपणें करण्यांत आली तर कोणत्या ठिकाणीं शाळा

काढल्या तर त्या सोयीच्या होतील हें नक्की ठरवितां येईल व अनावश्यक शाळा काढून होणाऱ्या खर्चाचा बचत करतां येईल. ह्यामुळे नीट चालू शकतील अशाच ठिकाणी शाळा निघतील. अतएव प्रत्येक प्रदेश सरकारने ह्याप्रमाणे आपल्या विभागाची शैक्षणिक पाहणी शक्य तितक्या लवकर करून घेणे जरूरीचें आहे. (२) ह्या बाबतीत करण्यांत आलेली दुसरी सूचना थोडीशी धक्का देणारी वाटेल. कांहीं लोकांचें असे म्हणणें आहे कीं आपणांकडे जीं छोटीं खेडीं पसरलेलीं आहेत त्यांचें एकत्रीकरण करावें व अशाप्रकारें ५०० किंवा त्यापेक्षा जास्त वस्तीचीं खेडीं बनवावीं. ह्या लोकांचें म्हणणें आहे कीं, लहानसान खेड्यांना जशी पूर्ण शिक्षण देऊं शकणारी शाळा हवी असते, त्याचप्रमाणे, त्यांना पिण्याच्या पाण्यासाठीं विहीर पण हवी असते. आपल्या गांवचा मोठ्या सडकेशीं संबंध जोडणारा एकादा रस्ता त्यांना हवा असतो; त्याचप्रमाणे माणसांच्या व जनावरांच्या औषधपाण्याची सोय व्हावी, असें पण त्यांना सारखें वाटत असतें; इतकेंच नाही तर आपल्या संरक्षणासाठीं पोलिसांची पण त्यांना जरूरी वाटते. प्रत्येक खेड्याला आवश्यक वाटणाऱ्या ह्या किमान सुखसोयीचीं तरतूद करण्याचें जर ठरलें तर त्यासाठीं नित्य व नैमित्तिक अशा फार मोठ्या खर्चाची तरतूद सरकारला करावी लागेल. कोणत्याही सरकारला एवढा मोठा खर्च परबडणार नाही. लोकांना ह्या सर्व गोष्टी जर मिळवून

द्यावयाच्या असतील तर आजचीं हीं जीं विखुरलेलीं छोटीं खेडीं आहेत तीं त्या ठिकाणाहून उचललीं पाहिजेत; व त्यांचे गट तयार केले पाहिजेत. असें करतांना ज्यांची वस्ती उठविली जाईल, त्यांच्याकरितां, सरकारी खर्चानें नव्या ठिकाणीं घरे बांधावीं लागतील.

ही सूचना जरी बुद्धीला पटणारी अशी असली तरी ती मूलगामी व धक्का देणारी सूचना आहे. अशा बऱ्याचशा सूचनांप्रमाणे ही सूचना पण कित्येक वर्षे तरी अंमलांत येईल असें दिसत नाही. दरम्यानच्या काळांत, शैक्षणिक प्रगति करूं इच्छिणाऱ्या कोणत्याही माणसाला वास्तवतेवर आधारलेल्या अशाच सूचनांचा विचार करावा लागेल. ५०० पेक्षा कमी वस्तीच्या गांवांचा शिक्षणविषयक प्रश्न सोडविण्यासाठीं पुढील तीन गोष्टी कराव्या लागतील. [१] ह्या सर्व गांवांची शैक्षणिकदृष्ट्या पाहणी करून, कोणत्या गांवांना किती शाळा लागतील, त्या कोठें काढल्यानंतर नीट चालू शकतील, हें ठरविलें पाहिजे. [२] अशी पाहणी केल्यानंतर प्रत्येक गांवांतील सोयीच्या ठिकाणीं चार इयत्तांचें शिक्षण देणारी एक 'एक-शिक्षकी' शाळा स्थापन केली पाहिजे. [३] ह्या खेड्यापासून तीन मैलांच्या आंत, एकाद्या ठिकाणीं, एक सात इयत्तांपर्यंतचें शिक्षण देणारी शाळा काढली पाहिजे. [ह्या शाळेंत, मुलांची संख्या कितीही असली तरी शिक्षक दोहोंपेक्षां कमी असतां कामा

नयेत.] असा हा त्रिविध कार्यक्रमच जरी तूर्त अंमलांत आणण्याचें ठरविलें तरी हें काम १० वर्षेपर्यंत पुरेल एवढें काम आहे.

(२) शिक्षकांच्या नेमणुका व बदल्या:- दुसरी एक महत्त्वाची बाब म्हणजे ह्या छोट्या ग्रामीण शाळांतील शिक्षकांच्या नेमणुका व बदल्या बहुशिक्षकी शाळांतून करण्यापेक्षा 'एक-शिक्षकी' शाळेमध्ये काम करणें अधिक कठीण आहे, ही गोष्ट तत्त्वतः सर्वांनीं आज मान्य केलेली आहे. अतएव त्या शाळांमध्ये नेमले जाणारे शिक्षक कर्तबगार, तळमळीचे व ट्रेन्ड असावेत; परंतु व्यवहारांत मात्र परिस्थिति पुष्कळदां अगदीं उलट दिसून येते. 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्या बहुधा दूरदूरच्या विरळ वरतीच्या खेड्यांतून पसरलेल्या असतात. त्या गांवीं जाण्यायेण्याची सोय चांगली नसते. त्या ठिकाणीं खूप अडचणी असतात. बाजाराची सोय नाही, टपालाची व्यवस्था नाही, दवाखाना नाही, सार्धे चांगलें पाणीसुद्धां प्यायला मिळणें कठीण; अशा ह्या खेड्यांत काम करायला शिक्षक सहसा तयार होत नाहींत. कर्तबगार, तळमळीचे ट्रेन्ड अशा शिक्षकांची संख्या नेहमींच कमी असते. ज्या सात इयत्ता शिकविणाऱ्या मोठ्या शाळा आहेत त्यांना ह्या अशा चांगल्या शिक्षकांची गरज अधिक भासते, त्यामुळे साधारणपणें अन्-ट्रेन्ड व अननुभवी अशा नवागत शिक्षकांचीच 'एक-शिक्षकी' शाळांवर नेमणूक करण्यांत येते. ह्या खेरीज शिक्षा म्हणून,

एकाद्या हट्टी, अडेलतदूदूला पण ह्या शाळेवर पाठविण्यांत येतें. ही सर्व परिस्थिति लक्षांत घेतां, 'एक-शिक्षकी' शाळांतून होणाऱ्या कामाचा दर्जा, सर्वसाधारणपणें वाईट ठरला तर, त्यांत आश्चर्य बाळगण्यासारखें कांहीं नाहीं.

ह्या सर्व अडचणींतून सुटण्याचा एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे शिक्षकांची संख्या जेवढी वाढवितां येईल तेवढी ती वाढविण्याची प्रयत्न करणें. कोणत्याही प्राथमिक शिक्षकाला तो ट्रेन्ड झाल्याशिवाय, कायम करावयाचें नाहीं, हें तत्त्व, सर्व प्रदेश सरकारांनीं मान्य केलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपल्या प्रांतांतील ट्रेनिंग कॉलेजांच्या संख्येत वाढ केली पाहिजे. जरूर तेवढी ट्रेनिंग कॉलेजें काढल्यावर सरकारनें असें एक धोरण स्वीकारलें पाहिजे कीं, ज्याला शिक्षक म्हणून नेमायचें तो एक तर नेमणुकीपूर्वीच ट्रेनिंग घेतलेला शिक्षक घ्यावयाचा अथवा त्याला त्याची नेमणूक झाल्यापासून ३ ते ४ वर्षांच्या आंत ट्रेनिंगला पाठवायचें. ही सुधारणा जर घडवून आणली व जर शिक्षकांची निवड अधिक काळजीपूर्वक केली, तर सर्व 'एक-शिक्षकी' शाळा, ट्रेन्ड कर्तबगार शिक्षकांकडे देणें शक्य होईल; परंतु ही गोष्ट करणें सोपें नाहीं. हें करण्यासाठीं शिक्षकांची भरती करण्याची आपली आजची जी पद्धति आहे ती आमूलाग्र बदलावी लागेल; लोकल बोर्डांला देण्यांत आलेल्या सत्तेला थोडी मर्यादा घालावी लागेल. हें होईपर्यंत ज्यांच्याकडे आज शाळांचा कारभार

चालविण्याचें काम आहे, त्यानें आहे त्या परिस्थितीतच, त्यांना जितके करतां येतील तितके प्रयत्न करून ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांना ट्रेन्ड शिक्षक द्यावेत. ट्रेन्ड शिक्षक मिळू शकले नाहीत तर, चांगले निष्ठावंत शिक्षकच ह्या शाळेत पाठविण्यांत यावेत. कांहीं कारणामुळे हे जर करतां येणें अशक्य झालें तर होणारी गैरसोय दूर करण्यासाठी 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या शिक्षकांसाठी अभ्यासवर्ग (रिफ्रेशर कोर्स) चालविण्यांत यावेत किंवा ह्या शाळांत काम करणाऱ्या शिक्षकांवर अधिक देखरेख ठेवण्यांत यावी. त्यांना अधिक मार्गदर्शन करण्याची व्यवस्था व्हावी.

ह्या बाबतीत दोन उपयुक्त सूचना करतां येण्यासारख्या आहेत. त्यांपैकी पहिली सूचना रेल्वेच्या नोकरांसाठी रूढ असलेल्या एका नियमाला धरून आहे. रेल्वेची कांहीं कांहीं स्टेशने, अगदी खराब हवेच्या ठिकाणी आहेत. साहाजिकच, अशा स्टेशनांत काम करायला जाण्यास, रेल्वेचे स्टेशन मास्तर अगदीं नाखूष असतात. ह्यामुळे रेल्वे कंपनीनें असा नियम केला आहे की, प्रत्येक स्टेशन मास्तरनें, ह्या वाईट हवेच्या ठिकाणी, कांहीं टराविक मुदतीपर्यंत [बहुधा दोन वर्षेपर्यंत] काम केलेंच पाहिजे. एकत्र कुटुंबांत, एकादी अटळ अडचण उत्पन्न झाली तर ज्याप्रमाणें, कुटुंबांतील सर्व मंडळी अडचण झेलण्यास पुढें येतात व त्या अडचणीतून मार्ग काढतात, त्याप्रमाणें रेल्वेच्या

लोकांनीं वर सांगितलेला नियम करून, आलेल्या अडचणीला तोंड दिलें आहे. ह्याचप्रमाणें आपणांलांही असा नियम करतां येणें शक्य आहे की, प्रत्येक ट्रेन्ड शिक्षकाला 'एक-शिक्षकी' शाळेवर तीन ते पांच वर्षेपर्यंत काम केलेंच पाहिजे. ह्यामुळे 'एक-शिक्षकी' शाळेवर बदली झाल्यामुळे शिक्षकांची आज जी धुसफूस चालते ती बंद पडेल. त्याचप्रमाणें आज कांहीं नाखूष ट्रेन्ड शिक्षकांना 'एक-शिक्षकी' शाळेत डांबून ठेवण्याची जी पाळी येते, त्यांतून पण आपली सुटका होईल. ही एक हंगामी स्वरूपाची सूचना आहे, पण आज आपलें ट्रेन्ड शिक्षकांचें प्रमाण जवळजवळ निम्में आहे. अशा वेळीं ही सूचना उपयुक्त ठरेल. दुसरी गोष्ट म्हणजे शिक्षकाला शिक्षा करण्यासाठी बदलीच्या हत्याराचा वापर करण्यांत येऊं नये. जो हट्टी, अडेलतडू शिक्षक आहे, त्याच्यावर अधिक देखरेख ठेवण्याची गरज आहे. अशा शिक्षकाला एकाद्या बहुशिक्षकी शाळेत उपशिक्षक म्हणून नेमावें. ह्या ठिकाणी त्याचा उपद्रव कमी होईल. परंतु त्याला जर 'एक-शिक्षकी' शाळेत बदललें तर तो त्या शाळेचें नुकसान करील, कारण त्याठिकाणी तोच सर्वसत्ताधीश असतो. ह्या शिक्षकाच्या अपराधाबद्दल त्याला वाटेल ती दुसरी शिक्षा द्यावी. त्याला ताकीद द्यावी, दंड करावा, पगारांत कपात करावी; वाटल्यास त्याला नोकरीवरून काढूनसुद्धां टाकावें; परंतु एका दूरच्या गांवीं असलेल्या 'एक-शिक्षकी' शाळेत

शिक्षा म्हणून, त्याची बदली केव्हाही करण्यांत येऊं नये.

(३) शिक्षकांच्या रजा—‘एक-शिक्षकी’ शाळेंतील शिक्षकाला रजा देण्याचा प्रभ स्वूपच कठीण होऊन बसतो. बहुशिक्षकी शाळेंतील, एक दोन शिक्षक जर रजेवर गेले तर त्यांचें काम, हजर असणाऱ्या शिक्षकांत वाटलें जातें. त्यामुळें शाळा बंद करण्याची पाळी कधीं येत नाही. ह्या उलट प्रकार ‘एक-शिक्षकी’ शाळेंत आढळतो. एथील शिक्षक रजेवर गेल्यास, शाळेचें काम पूर्ण बंद पडतें. ह्या शाळेंतील शिक्षकांना रजा देणें व त्यांच्या रजेच्या मुदतींत दुसऱ्या शिक्षकांची नेमणूक करणें, ह्या बाबत एकादी सविस्तर योजना आंखणें आज जरूरीचें झालें आहे.

ह्यासाठीं प्रचलित असलेल्या पद्धतीची पाहणी केली तर असें दिसून येईल कीं, ह्या ‘एक-शिक्षकी’ शाळेंतील शिक्षकाला लागणारी फिरकोळ रजा, त्या गांवांतील स्थानिक शाळा समितीचे अध्यक्ष मंजूर करतात. त्याला लागणारी इतर प्रकारची रजा, एकादा वरिष्ठ अधिकारी (स्कूल बोर्डाचे अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह ऑफिसर) अथवा त्याला नेमणारी एकादी समिति मंजूर करते. ह्या अधिकाऱ्याला अथवा समितीला गैरहजर शिक्षकांच्या मुदतींत दुसरा शिक्षक पाठविण्याचा अधिकार असतो. व्यवहारांत मात्र ही योजना, नेहमीच व्यवस्थित चाललेली दिसत नाही. कांहीं कांहीं ठिकाणीं ही शाळा समिति नसते व ती असली तरी बहुधा

नामधारीच असते. अशा वेळीं सर्व कायदा शिक्षकांच्याच हातांत असतो. आपल्या कर्तव्याची विशेष चाड न बाळगणारे शिक्षक रजा मिळविण्यासाठीं नेहमीं एका विशिष्ट पद्धतीनें वागतांना दिसतात. ज्यावेळीं त्यांना रजेवर जायचें असतें त्यावेळीं, “कांहीं आकस्मिक वा अनपेक्षित कारणांमुळें मला रजेवर जाणें भाग पडत आहे,” अशा अर्थाची एक चिठी लिहून, ती शाळेंत ठेऊन ते निघून जातात. त्यांच्या गैरहजेरींत एकादा अधिकारी उपस्थित झालाच, तर त्याला ती चिठी दाखविण्यांत येते. त्या शिक्षकाच्या सुदैवानें, जर ह्या मुदतींत, शाळेंत कोणीच आलें नाही; तर परत आल्यावर ती चिठी फाडून टाकून खोटी हजेरी भरण्यांत येते व शिक्षक रजेवर नव्हतेच असें भासविण्यांत येतें.

ह्या गोष्टीला पायबंद घालण्यासाठीं एकादी कार्यक्षम शाळा समिति प्रत्येक ठिकाणीं स्थापन केली पाहिजे; निदान त्या समितीसाठीं कार्यक्षम असा चेअरमन तरी निवडला पाहिजे. हें नेहमींच शक्य होणार नाही. आणि समजा हें शक्य झालें तर त्यानें काय फायदा होणार? शिक्षकांच्या गैरहजेरीला कायद्याचा पाठींबा मिळेल. शिक्षकांवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या व्यक्तीला किंवा संस्थेला शिक्षक फिरकोळ रजेवर असतांना त्यांच्या गैरहजेरीच्या मुदतींत बदली नेमतां येणें शक्य होणार नाही. बदली शिक्षक नेमला नाही तर शाळा

बंद राहणारच. मार्गे सांगितलेला, वर्गनायक नेमण्याच्या पद्धतीचा जर स्वीकार केला गेला तर त्यामुळे थोडा फायदा होऊ शकेल. अल्पकाळ वर्गनायकाला शिक्षकाच्या गैरहजेरीत शाळा चालू ठेवतां येणे शक्य होईल. शाळा साफ बंद ठेवण्यापेक्षा, ती वर्गनायकामार्फत चालू ठेवणे सोयीचे होईल. परंतु ही वर्गनायक नेमण्याची पद्धति आपण बंद केली आहे व ती पुन्हा चालू होण्याचे चिन्ह कांहीं दिसत नाही. ह्या विशिष्ट आपत्तीतून मार्ग काढण्यासाठी वर्गनायकाची मदत घेण्यावाचून दुसरी कोणतीही युक्ति सांपडत नाही.

ह्यापेक्षां मोठी अडचण ज्यावेळीं तांतडीची सूचना देऊन शिक्षक, दीर्घ मुदतीच्या रजेवर जायला निघतो, त्यावेळीं उत्पन्न होते. ज्या शिक्षकांना अशी दीर्घ मुदतीची रजा घ्यावयाची असते, त्यांनीं खूप आधीं तसें वरिष्ठाना कळविले पाहिजे, अशी त्यांना ताकीद दिलेली असते हे खरे आहे; परंतु नेहमींच तशी सूचना देण्यांत येत नाही. कधी कधी ते शक्य होत नाही. ज्यावेळीं अशा रीतीनें एकाद्या शिक्षकाला तांतडीनें रजेवर जावे लागते. त्यावेळीं त्याच्या बदली दुसरा शिक्षक नेमण्यांत खूप वेळ जातो. त्याचे कारण म्हणजे नेमणूक करणाऱ्या अधिकाऱ्याला, एका ठराविक चाकोरीतून जावे लागते. शिक्षकांच्या रजेची हकीगत मुख्य कचेरीपर्यंत जाऊन पोहोचायला कांहीं तरी वेळ हा लागतोच. त्यानंतर ह्या कचेरीचीं सूत्रे हालायला लागतात. नेमणूक करण्यास

लायक अशा शिक्षकांची जी यादी मुख्य कचेरीत तयार असते, त्या यादीतील एकाद्या गृहस्थाची नेमणूक करून त्याला, तसा हुकूम पाठविण्यांत येतो. ह्या माणसाला तो हुकूम पोहोचून तो जाऊन त्या नेमणुकीच्या ठिकाणीं हजर होण्यास आणखी कांहीं वेळ लागतो. कधी कधी हा नवा उमेदवार जाण्याचे नाकारतो. नंतर दुसरा मनुष्य शोधून त्याला हुकूम पाठवावा लागतो; शेवटीं कोणीतरी त्या जागेवर केव्हांतरी, जाऊन पोहोचतो. ह्या सर्व रहाटगाड्यांतून जातांना असे आढळून येते कीं, नव्या शिक्षकाची नेमणूक होऊन तो जागेवर जाऊन पोहोचपर्यंत रजेवर गेलेल्या शिक्षकाची रजा पूर्ण होऊन तो आपल्या कामावर हजर होतो. ह्या सर्व काळांत ती शाळा मात्र शिक्षकावांचून राहिल्यामुळे; शिक्षकाच्या रजेच्या मुदतींत, बंद राहते.

वर सांगितलेली परिस्थिति कपोलकल्पित नाही. मुंबई प्रांतांतील ६ जिल्ह्यांची ह्या बाबतींत एक चांचणीवजा, पाहणी करण्यांत आली. त्यावेळीं असे आढळून आले कीं, 'एक-शिक्षकी' शाळांपैकी शेंकडा १० शाळा ह्या केव्हां ना केव्हां तरी बंद होत्या; कारण त्याठिकाणचा शिक्षक रजेवर गेला व रजेच्या मुदतींत वेळेवर दुसऱ्या कोणाची नेमणूक होऊ शकली नाही; अथवा रजेची मुदत ३० दिवसांपेक्षां कमी असतांना ह्या मुदतींत बदली नेमला नाही (किंवा बदली नेमणे शक्य झाले नाही) किंवा रजेची मुदत ३०

दिवसांपेक्षां जास्त असली तरी वर सांगितलेल्या कारणांमुळे त्या ठिकाणी बदली शिक्षक जाऊ शकत नाही. ह्या सर्व कारणांमुळे कित्येक 'एक-शिक्षकी' शाळा, एक महिन्यांपेक्षां जास्त काळ बंद राहिल्या. ह्या सर्व परिस्थितीची आपण नीट दखल घेतली पाहिजे व ही परिस्थिति बदलण्याचा पण प्रयत्न केला पाहिजे.

मुंबई प्रांतांची ह्या दृष्टीने काळजीपूर्वक पाहणी करण्यांत आल्यावर ह्या बाबतीत पुढील सूचना करण्यांत आली:— एका जिल्ह्यांतील 'एक-शिक्षकी' शाळांचे १८ ते २५ भाग पाडावयाचे. ह्या शाळांवर देखरेख ठेवण्याचे काम एका मध्यवर्ती शाळेकडे सोंपवायचे. ह्या शाळेत एक जादा शिक्षक नेमून त्यांच्याकडे दुसऱ्या शिक्षकाच्या रजेच्या मुदतीत बदली शिक्षकाचे काम यायचे. ज्यावेळी 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकाला ७ दिवसांपेक्षां जास्त मुदतीच्या रजेवर जावयाचे असेल, त्यावेळी त्याने ह्या मध्यवर्ती शाळेच्या मुख्य शिक्षकाला त्याप्रमाणे कळवायचे. ह्या मुख्य शिक्षकाने ताबडतोब त्या बदली शिक्षकाला, त्या 'एक-शिक्षकी' शाळेत पाठवायचे व नंतर खात्याच्या मंजूरीकरितां सर्व कागदपत्र मुख्य कचेरीकडे रवाना करायचे. ह्या योजनेप्रमाणे शिक्षकाच्या रजेमुळे 'एक-शिक्षकी' शाळा बंद राहण्याचे प्रसंग फार कमी येतील व एका शिक्षकाच्या रजेच्या मुदतीत दुसरा शिक्षक ताबडतोब पाठविणे शक्य होईल. ह्या योजनेमुळे

एकच अडचणीची बाब उत्पन्न होते. एकूण शिक्षकांच्या संख्येपेक्षां शेंकडा पांच टक्के शिक्षक, ह्या योजनेमुळे जास्त लागतात. ही बाब लक्षांत घेतली तर प्रदेश सरकारच्या आजच्या विशिष्ट आर्थिक परिस्थितीत त्यांना ही योजना स्वीकारतां येईल असे वाटत नाही.

मुंबई राज्यांतील एक सेवानिवृत्त शिक्षणाधिकारी, श्री. एस्. आर. तावडे, ह्यांनी ह्या बाबतीत, जादा खर्च न येईल अशी एक अभिनव योजना आंखली. ५-६ मैलांच्या परिसरांतील सर्व शाळा त्यांनी एका निवडक अशा मुख्य शिक्षकाच्या हाताखाली ठेवल्या. ज्यावेळी ह्या गटांतील एकाद्या 'एक-शिक्षकी' शाळेच्या शिक्षकाला रजेवर जावयाचे असे, तेव्हां त्यांनी ह्या मुख्य शिक्षकाची परवानगी मागायची. ह्या शिक्षकाला ही परवानगी देतां येणे सहज शक्य होत असे, कारण तो त्या 'एक-शिक्षकी' शाळेपासून फार दूर राहत नसे. ह्या रजेची मुदत जर ७ दिवसांपेक्षां अधिक असली तर ह्या मुख्य शिक्षकाने आपल्या एका उप-शिक्षकाला, त्या 'एक-शिक्षकी' शाळेत काम करायला पाठवायचे. ह्यामुळे मध्यवर्ती शाळेत त्या काळांत एक शिक्षक कमी होत असे. परंतु मध्यवर्ती शाळा ही बहुशिक्षकी शाळा असल्यामुळे त्याठिकाणी ह्या एका शिक्षकाचे काम, इतरांमध्ये विभागून देणे शक्य होत असे. ज्यावेळी ह्या गैरहजर शिक्षकाऐवजी, मुख्य कचेरीतून बदली शिक्षकांची नेमणूक

होऊन तो जाऊन 'एक-शिक्षकी' शाळेत हजर होई त्यावेळीं हा मध्यवर्ति शाळेतून गेलेला शिक्षक आपल्या जागीं परत येई. ह्या योजनेमध्ये वर सांगितलेल्या योजनेमुळे येणारा जादा खर्च वाचू शकतो व 'एक-शिक्षकी' शाळेत होणारी अडचण त्या शेजारच्या बहुशिक्षकी शाळेकडे पाठवून 'एक-शिक्षकी' शाळेचें काम सुरळीत चालू ठेवतां येतें. बहुशिक्षकी शाळा मोठी असल्यामुळे थोडीशी अडचण सोसणें तिला शक्य होतें. ह्या योजनेमुळे, एकाच्या कार्यक्षम शाळा-समितीच्या अभावीं मुद्दां 'एक-शिक्षकी' शाळांतील शिक्षकांवर योग्य देखरेख ठेवणें शक्य होतें. ह्या प्रयोगाला यश मिळण्याची शक्यता खूपच आहे, अतएव त्याला मान्यता देऊन त्याचा प्रचार करणें जरूर आहे.

(४) शिक्षकांसाठीं अभ्यासवर्ग (ट्रेनिंग)—ह्या विषयाला धरून दुसऱ्या एका प्रश्नाची चर्चा करणें जरूर आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळेत काम करणाऱ्या शिक्षकांना कांहीं विशिष्ट प्रकारचें ट्रेनिंग देणें जरूरीचें आहे काय ? दुर्दैवानें भारतांत ह्या प्रश्नाकडे फारसे कोणी लक्ष दिलेलें आढळत नाहीं. प्राथमिक शिक्षकांसाठीं काढलेली आपली बहुसंख्य ट्रेनिंग कॉलेजे शहरांतच आहेत. ह्यामुळे ट्रेनिंग कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना एकादी आदर्श 'एक-शिक्षकी' शाळा पाहायला मिळत नाहीं अथवा त्या शाळेत जाऊन पाठ घेण्याची संधि मिळत नाहीं. आज ह्या कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना

वेगवेगळे असे कांहीं पाठ अभ्यासासाठीं घ्यावे लागतात. ही व्यवस्था बहुशिक्षकी शाळांतील शिक्षकांच्या सोयीची असते. त्यांना एका इयत्तेवर सर्व विषय शिकवावे लागतात. किंवा कांहीं इयत्तांवर एकच विषय शिकवावा लागतो; परंतु हे अध्यापन 'एक-शिक्षकी' शाळेतील विद्यार्थ्यांला फारसे उपयुक्त असे मार्गदर्शन करू शकत नाहीं. 'एक-शिक्षकी' शाळांमध्ये रूढ असलेल्या ज्या कांहीं विशिष्ट शिक्षणपद्धति आहेत त्यांचा बऱ्याचशा प्रांताच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतील अभ्यासक्रमांत समावेश केलेला आढळत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर ह्या विषयाकडे जवळ जवळ दुर्लक्षच झालेलें असतें. कांहीं ट्रेनिंग कॉलेजांत ह्या विषयाला अभ्यासक्रमांत स्थान दिलेले आढळतें, परंतु प्रत्यक्ष शिकवितांना ह्या विषयासंबंधी अवास्तव, सिद्धांतवजा असे ठोकळेबाज विवेचन केले जातें. ह्यामुळे "आमच्या ट्रेनिंग कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्या सर्वसाधारण शिक्षकाला 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविण्याच्या विशिष्ट पद्धतीची माहिती नसतें किंवा त्या पद्धति प्रत्यक्षांत अंमलांत आणण्याचें सामर्थ्य त्याच्याजवळ नसतें," असे विधान जर कोणी केले तर तें फारसे अतिशयोक्तिपूर्ण होईल असे वाटत नाहीं. तांतडीने लक्ष घायला पाहिजे इतका महत्त्वाचा हा प्रश्न आहे.

ग्रामीण विकासांतील छोट्या शाळांच्या शिक्षकांना विशेष प्रकारच्या ट्रेनिंगची आवश्यकता आहे. ही गोष्ट आज वादा-

तीत आहे. हे ट्रेनिंग कोणत्या पद्धतीने द्यावे, त्याच्या तपशीलाबाबत वाद होऊ शकेल. हे ट्रेनिंग दोन प्रकारे देता येणे शक्य आहे. (१) नोकरीवर लागण्यापूर्वी द्यावयाचे ट्रेनिंग आमच्या शाळांपैकी जवळ जवळ ५० टक्के शाळा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळाच आहेत त्यामुळे आपले निम्मे किंवा त्याहून अधिक शिक्षक हे कांही काळ तरी 'एक-शिक्षकी' शाळेतच काम करणार. ह्यामुळे प्राथमिक शाळांच्या ट्रेनिंग कॉलेजाच्या अभ्यासक्रमांत 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविण्याची विशिष्ट पद्धति व तंत्र, ह्यांना निश्चित असे स्थान दिले पाहिजे. नव्हे एकूण सर्व अभ्यासक्रमाचाच तो एक अविभाज्य असा घटक बनला पाहिजे. ट्रेनिंग असणाऱ्या प्रत्येक शिक्षकाला एक आठवडाभर सतत 'एक-शिक्षकी' शाळेत जाऊन तेथे शिकविण्याची संवय होण्यासाठी पाठ घ्यायला लावले पाहिजेत. शक्यतो ही ट्रेनिंग कॉलेजे ग्रामीण विभागांत नेली पाहिजेत व त्यांच्या विद्यार्थ्यांना अध्यापनाची संवय लावण्याकरिता त्यांच्यासाठी कांही 'एक-शिक्षकी' शाळा तेथे चालविल्या पाहिजेत. ट्रेनिंग कॉलेजे जर शहरांत असली तर तेथेसुद्धा त्या कॉलेजला सोडून कांही खास 'एक-शिक्षकी' शाळा काढल्या पाहिजेत.

एवढे केल्याने आपले सर्व प्रश्न सुटणार नाहीत. शाळांचा दैनंदिन कारभार चालवितांना असे कांही प्रसंग येणारच की ज्यामुळे, ट्रेनिंग कॉलेजांत कधीही न गेलेल्या शिक्षकांना

आपणांला 'एक-शिक्षकी' शाळांवर पाठवावे लागेल. तसेच पूर्वी जे ट्रेन्ड झाले आहेत परंतु ज्यांना 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविण्याचे खास शिक्षण मिळाले नाही त्यांनासुद्धा 'एक-शिक्षकी' शाळांवर जावे लागेल. अशा शिक्षकांसाठी दरसाल, शाळा सुरू होण्यापूर्वी अभ्यासवर्ग चालवावा लागेल. ह्या वर्गाची मुदत १५ दिवसांची असावी. पहिले पांच दिवस व्याख्यानासाठी व सर्वसाधारण चर्चेसाठी राखून ठेवावेत. पुढील ७ दिवस प्रत्येक शिक्षकाला कोणत्या तरी जाणत्या माणसाच्या देखरेखीखाली 'एक-शिक्षकी' शाळेत शिकवायला लावावे. शेवटचे तीन दिवस पुन्हा सर्वांनी एकत्र जमून चर्चा करावी, विचारविनिमय करावा व एकंदर कामाचा समारोप करावा. ज्या शिक्षकांना 'एक-शिक्षकी' शाळेत प्रथमतःच नेमण्यांत आले असेल, त्या सर्वांना, ह्या अभ्यासवर्गाला, सक्तीने पाठवावे. जे ट्रेन्ड झालेले आहेत त्यांना एकदा अशा वर्गाला पाठविले की काम होईल, परंतु अनट्रेन्ड शिक्षकांना दोनतीन वर्षे सतत पाठवावे लागेल. अशा प्रकारचे अभ्यासवर्ग घडवून आणणे फारसे खर्चाचे होणार नाही व 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकांचा मगदूर सुधारण्यासाठी त्यांची जी मदत होईल ती कितीतरी मोलाची ठरेल.

(५) शाळेत दाखल होणाऱ्या नव्या विद्यार्थ्यांसाठी कांही निर्बंध:-शाळेतील सर्वात खालच्या वर्गात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वर्षाच्या प्रारंभी पहिल्या एक दोन महिन्यांतच

घेण्यांत यावे असें केलें म्हणजे आपला वर्ग चांगला एक-जिनसी वनेल व वर्गाची प्रगति पण चांगली होईल. हा नियम प्राथमिक शाळांच्या खूप सोयीचा आहे; परंतु ह्या नियमाची अंमलबजावणी मोठमोठ्या गांवांतून सुद्धां आज होऊं शकत नाही. ह्यामुळे शाळेतील शेवटच्या वर्गांत, निरनिराळे छोटे छोटे वर्ग निर्माण होतात. मुलांच्या प्रगतिप्रमाणें हे वर्ग चालवावे लागतात व त्यामुळे शिक्षकाचें काम खूपच विकट होतें, म्हणून 'एक-शिक्षकी' शाळेंत तरी, ह्या नियमाची काटेकोरपणें अंमलबजावणी केली गेली पाहिजे.

(६) शाळांची देखरेख—'एक-शिक्षकी' शाळांवर देखरेख करण्याचा प्रश्न पण विकट झाला आहे. ह्या बाबतींत पहिली ध्यानांत ठेवण्याची गोष्ट ही की, ह्या शाळांवर सारखी व भरपूर देखरेख पाहिजे. सध्यां एका तपासणी अधिकाऱ्यांना जवळजवळ ६० शाळा सांभाळाव्या लागतात. (कधी कधी ही संख्या जास्त पण असूं शकते.) त्यामुळे ह्या अधिकाऱ्यांना प्रत्येक शाळेंत वर्षांतून फक्त दोनदां जातां येतें. एकदा भेट देण्यासाठी व एकदां तपासणीसाठी. एवढी देखरेख पुरेशी आहे, असें म्हणतां येणार नाही. त्यांतून तेथील शिक्षक जर अनट्रॅन्ड असले तर ही देखरेख अपुरीच आहे असें म्हणावें लागेल. ह्यासाठी उत्तम मार्ग म्हणजे केंद्र-शाळांची स्थापना करणें व ह्या मध्यवर्ति शाळेच्या मुख्य शिक्षकाला भोंवतालच्या सर्व 'एक-शिक्षकी' शाळांवर देखरेख

करण्याचा अधिकार देणें. ह्या मुख्य शिक्षकाला आजूबाजूच्या प्रत्येक 'एक-शिक्षकी' शाळेला तीन महिन्यांतून एकदां तरी भेट देतां येईल व तेथील शिक्षकाला आपल्या केंद्र-शाळेंत, आदर्शपाठ पाहण्यासाठी व चर्चेसाठी मधून मधून बोलावतां येईल. ह्यायोगें ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांवर वरचेवर अधिक चांगली देखरेख, होऊं शकेल. ह्या पद्धतीनें देखरेख करण्याचा खर्च पण कमी होईल. ह्या मुख्य शिक्षकाला द्यावा लागणारा भत्ता एका तपासणी अधिकाऱ्यांना द्यावा लागणाऱ्या पगारापेक्षा व भत्त्यापेक्षा खूपच कमी होईल. ह्यासाठी 'एक-शिक्षकी' शाळांचा कारभार सुव्यवस्थितपणें चालविण्यासाठी केंद्र-शाळांची योजना अंमलांत आणणें अत्यंत जरूरीचें आहे.

: ५ :

शैक्षणिक प्रश्न

मागील प्रकरणांत ह्या शाळासंबंधीच्या कांहीं कारभार-विषयक प्रश्नांचा आपण विचार केला. तसेंच हे प्रश्न सोडविण्याबाबत मार्गदर्शनसुद्धां केलें. ह्या प्रकरणांतून ह्या शाळांविषयक इतर प्रश्नांचा आपण विचार करूं. हे प्रश्न पूर्णतः शैक्षणिक स्वरूपाचे आहेत. ह्या प्रश्नांचे साधारणपणें दोन भाग पडतात. (१) इयत्तावर मुलांची विभागणी. (२) अभ्यासक्रमाची विषयवार विभागणी.

(१) एकाकी ' एक-शिक्षकी ' शाळांतील शिक्षकाला, एकावेळीं, ४-५ इयत्ता सांभाळाव्या लागतात. त्याचप्रमाणें त्याला ८ ते ९ विषय पण शिकवावे लागतात. हें काम निःसंशय कठीण आहे. परंतु आपल्या देशांत ज्यावेळीं द्विदल राज्यपद्धति होती, त्यावेळचे राज्यकर्ते म्हणत, त्या-प्रमाणें हें काम अशक्य मात्र नाहीं. परदेशांतील ग्रामीण विभागांत काम करणाऱ्या ' एक-शिक्षकी ' शाळांना तर ह्याहून कठीण कामें करावीं लागतात. तेथील शिक्षकांना ७ ते ८ इयत्ता शिकवाव्या लागतात व त्यांचा अभ्यासक्रम आमच्या येथील अभ्यासक्रमापेक्षा जास्त व्यापक स्वरूपाचा

असतो. जर तेथील शिक्षकांना आपली जबाबदारी व्यवस्थितपणें पार पाडतां येतें; तर आपल्या एथील शिक्षकांना ४-५ इयत्ता व त्यांच्यापेक्षां कमी विषयांचा अभ्यासक्रम शिकविणें सहजच शक्य होईल. आज मुख्यतः एका गोष्टीची आपणांस खास जरूरी आहे. परदेशांनीं ह्या बाबतींत मिळविलेल्या अनुभव जमेला धरून ह्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आपण तयार केला पाहिजे.

इयत्तांचें एकीकरण—ह्या ' एक-शिक्षकी ' शाळांतील शिक्षकांचा भार कमी करण्यासाठीं भिन्न भिन्न सूचना केल्या जातात. त्यांपैकीं एक महत्त्वाची सूचना म्हणजे, त्याला शिकवाव्या लागणाऱ्या इयत्तांची संख्या कमी करणें. ह्या बाबतींत अमेरिकेनें इयत्तांचें एकीकरण करण्याचा जो प्रयत्न केला तो विचारार्ह आहे. ज्या ठिकाणीं एका शिक्षकाला ५ इयत्ता शिकवाव्या लागतात, त्याठिकाणीं १ ली इयत्ता स्वतंत्र ठेवावी, दुसरी व तिसरी एक करावी; तशीच ४ थी व ५ वी पण एक करावी. अशाप्रकारें एका शिक्षकाला सांभाळाव्या लागणाऱ्या वर्गांची संख्या ५ वरून ३ वर आणतां येईल. जेथें एका शिक्षकाला ४ च इयत्ता शिकवाव्या लागतात तेथें १ ली व २ री एक करावी; व ३ री व ४ थी एक करावी असें केलें तर शिक्षकाला फक्त २ च वर्ग सांभाळावे लागतील. नवे विद्यार्थी दरसाल दाखल करावेत अथवा त्यांना एक वर्षाभाड दाखल करून घ्यावे.

वर सांगितल्याप्रमाणे योजना आंखण्यांत सोय आहे, हे स्पष्ट करण्याकरितां किती जरी गोष्टी पुढे मांडण्यांत आल्या, तरी कित्येक शिक्षक, पालक व तपासणी अधिकारी ग्रामीण शिक्षणाची एक पद्धति म्हणून वरील योजनेचा स्वीकार करायला तयार नाहीत. ह्यामध्ये विशेष आश्चर्य वाटण्यासारखे कांहीं नाही. आमच्या शिक्षणक्षेत्रांत काम करणारे बहुसंख्य लोक नागरी जीवनांत वाढलेले आहेत. त्यांच्या संवयी व दृष्टिकोन पूर्णपणे नागरीच आहे. त्यांच्या मते ग्राम-सुधारणा म्हणजे खेडेगांवांना छोट्या शहरांचे स्वरूप देणे. त्यांना वाटते की, शहरामध्ये ज्याप्रमाणे मुलांची निरनिराळ्या इयत्तांमधून विभागणी केली जाते, तशी विभागणी खेड्यांतील शाळांतून पण व्हावी. त्यांचा असा प्रामाणिक समज असतो की, जे शहराला मानवले तेच खेड्यांना मानवेले व म्हणून ते शहरांतील सर्व गोष्टींची सही-नकल खेड्यांसाठी करतात. अतएव वर उल्लेखिलेल्या योजनेचा संपूर्णपणे विचार करणे जरूर आहे.

ह्या विषयावर मागे अमेरिकेंत जी एक चर्चा चालू होती, तिचा उल्लेख करणे उद्बोधक ठरेल. आपण लक्षांत ठेविले पाहिजे की, अमेरिकेसारख्या पुरोगामी देशांतमुद्दां, हे इयत्तांचे एकीकरण करणे, अथवा कांहीं इयत्ता, एक वर्षाआड चालविणे तेथील लोकांना पसंत नव्हते. ह्याबाबतीत पुढील दोन मुद्यांवर लोकांचा विरोध आधारलेला असे--

(१) ह्या योजनेमुळे शाळेच्या दैनंदिन कारभारांत अडथळे उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. ह्या शाळेतील मुलांना दुसऱ्या शाळेत जावयाचे झाले तर काय होईल ? तसेच ह्या शाळेतील मुलांना वरच्या वर्गात घालतांना कांहीं अडचणी उत्पन्न होतील का ? अशा प्रकारचे प्रश्न विचारून लोक ह्या योजनेला विरोध करतात. ह्या अशा शाळेच्या विद्यार्थ्यांना शालेय वर्ष पूर्ण होण्याच्या आंत ज्या शाळेत नेहमीच्या पद्धतीने इयत्तांचे काम चालू असते अशा ग्रामीण विभागांतील अथवा नागरी विभागांतील शाळेत जाण्याचा प्रसंग आला तर कितीतरी अडचणी निर्माण होतील; ही बाब खरोखरीच विचार करण्यासारखी आहे. ही अडचण केव्हां तापदायक होईल ? ज्या वेळी फार मोठ्या प्रमाणांत अशा शाळेतील मुले नागरी विभागांत जावयास निघतील तेव्हां. ह्या बाबतीत फार काळजीपूर्वक पाहणी केली असता असे आढळून आले की, ह्या योजनेचे विरोधक ह्या अडचणीचा जेवढा बाऊ करतात तेवढी ती त्रासदायक होत नाही. न्यूयॉर्क येथील ग्रामीण विभागाच्या एक शाळातपासणी अधिकारी कु. हेल् ह्यांच्या निर्देशनास असे आले की, ग्रामीण विभागांतील विद्यार्थी जेव्हां शाळा बदलतात तेव्हां ते बहुधा पूर्वीच्या आपल्या शाळेसारख्याच एखाद्या शाळेत जातात. तेव्हां त्यांच्या मते हा प्रश्न स्थानिक स्वरूपाचा मानून स्थानिक परिस्थिति लक्षांत घेऊनच तो सोडविला जावा. ह्या ज्या अडचणी वर सांगितल्या गेल्या

त्यांचे स्वरूप विशेष तीव्र नसल्यामुळे पुष्कळशा शाळा, ह्या अडचणी आपआपल्या मगदुराप्रमाणे त्या सोडवीत असतात व शालेय वर्ष चालू असतांनाच ग्रामीण विभागांतून शाळा बदलण्यासाठी आलेल्या विद्यार्थ्यांची चांचणी घेऊन त्याला त्याच्या प्रगतीप्रमाणे दाखल करून घेण्यांत येते.

ह्या इयत्तांच्या पद्धतीत फेरबदल करण्याच्या प्रश्नाला कांहीं पुराणमतवादी लोकांचा कट्टर विरोध आहे. शाळांतील इयत्तांना धक्का देणे, म्हणजे एकादा निसर्गाचा नियम धाव्यावर बसविणे किंवा एकाद्या धार्मिक सिद्धांताला हरताळ फांसण्यासारखे महाभयंकर कृत्य आहे असे त्यांना वाटते. एकाद्या मुलाने एका वर्षात ५ वी व ८ वी इयत्ता करणे व दुसऱ्या वर्षी ७ वी इयत्ता करणे म्हणजे शिक्षणाची थट्टा करण्यासारखे त्यांना वाटते. असे केल्यास मुलांची बौद्धिक वाढ खुंटेल, असे त्यांचे मत आहे.

ह्या बाबतीत फॅनी डन् नांवाच्या गृहस्थाचे मत असे आहे की, शाळांमध्ये अभ्यासक्रम शिकविण्याची जी इयत्ता-वार पद्धति आहे, तीच एक चांगली पद्धति आहे असे नाही. इतिहास शिकवितांना, अथवा गणित शिकवितांना, विषयाची विभागणी वेगवेगळ्या पद्धतीने करता येणे शक्य आहे.

वर निर्दिष्ट केलेल्या विरोधी मुद्यांना, शैक्षणिक बैठक नसल्यामुळे, विरोधाचे बार फुसकें ठरले. हळू हळू लोकांना पट्टे लागले की, एका विशिष्ट परिस्थितीत शाळेतील अभ्यास-

क्रमाची विभागणी ८ इयत्तांमधून करण्यांत येत होती. स्थानिक परिस्थितीत ज्याप्रमाणे बदल होईल, त्याप्रमाणे अभ्यासाची विभागणी करण्याची पद्धति पण बदलावी लागेल.

ह्या प्रश्नाचे ऐतिहासिक स्वरूप समजून घेण्यासाठी नीट-पणे संशोधन केल्यावर कांहीं चमत्कारिक गोष्टी दिसून आल्या. मुलांची इयत्तावार विभागणीचा प्रथा 'एक-शिक्षकी' शाळांनी शहरापासून उचललेली दिसते. असे करण्यामध्ये योजना करणाऱ्यांचा हेतु स्तुत्य होता. त्यांना शिक्षकांना करावे लागणारे काम कमी करावयाचे होते. त्यांना वाटले की, ह्या योगे शिक्षकावर पडणारा भार हलका होईल, परंतु अनुभव मात्र उलट आला. ह्या योजनेमुळे शिक्षकांचे काम बेसुमार वाढले.

ह्या बाबतीत मिस वॉफोर्ड नांवाच्या बाईने लिहिलेल्या 'छोट्या शाळेतील शिक्षण' (Teaching in Small Schools) पुस्तकांत वेगवेगळे अनुभव नमूद केले आहेत. १८९० च्या सुमारास जीं मुले शाळेत दाखल होत, त्यांचे शाळेतील स्थान ठरवितांना त्यांचे वाचन कसे आहे ते पाहिले जात असे. त्यांच्या वाचनशक्तीवरून त्यांचा दर्जा ठरविला जात असे. मुलगा आपली प्रगति सांगतांना म्हणायचा, "मी तिसऱ्या रीडरमध्ये (क्रमिक पुस्तक) आहे. किंवा ५ व्या रीडरमध्ये आहे." ह्या सुमारास ग्रामीण व नागरी विभागासाठी

समान पुस्तकें व विद्यार्थ्यांची विभागणी करण्याची समान पद्धति प्रचारांत आली.

परंतु ही विद्यार्थ्यांची विभागणी करण्याची पद्धति खेड्यामध्ये प्रारंभापासूनच अपयशी ठरली. शहरी शाळेंत मुलांची संख्या पुष्कळ असल्यामुळे तेथे ती पद्धति चांगली ठरली. ह्याविषयी लिहितांना मि. हॅरिस नांवाच्या गृहस्थाने पुढील उद्गार काढले आहेत:—माझ्या मते शहरी शाळांप्रमाणे ग्रामीण शाळांतून विद्यार्थ्यांची विभागणी करणे अत्यंत घातुक आहे. हे करणाऱ्या लोकांना असे वाटते की, जे शहराला मानवते तेच खेड्यांना पण मानवे; परंतु ही समजूत चुकीची आहे.

वरीलप्रमाणे कांहीं लोकांनी ह्या योजनेला जरी विरोध केला असला तरी १९१० सालाच्या सुमारास असे आढळून आले की, शहरी पद्धतीवरच ग्रामीण शाळांतील इयत्तांची विभागणी करण्यांत आली व शहरांसाठीं आखण्यांत आलेला अभ्यासक्रमच खेड्यांतील शाळांसाठीं मुक्रर करण्यांत आला. ह्याचा परिणाम असा झाला की, ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळे-तील शिक्षकाला अनेक आपत्तींना तोंड द्यावे लागले. शाळेचे काम ८ ते ९ महिने चाले आणि ह्या काळांत त्या शिक्षकाला भिन्न वयांच्या मुलांना (६ ते १८) भिन्न भिन्न विषय फ, ख, ग, पासून तों इतिहासापर्यंत शिकवावे लागले. शिक्षकाचे काम संबंध दिवसभर चाले. त्याला ऐकण्याचेच काम

जास्त करावे लागे. त्याचे शिकवणे अत्यंत कंटाळवाणे होई. इयत्तापद्धति आल्यापासून अशा शाळांचा प्रश्न अधिकच विकट व गुंतागुंतीचा झाला. त्यांच्या अडचणी खूपच वाढल्या.

वर उल्लेखिलेल्या कु. वॉफोर्ड ह्यांचे पुस्तक काळजीपूर्वक वाचले, तर आपणांला आढळून येईल की 'इयत्ता' शब्दाची कल्पनाच नागरी आहे. ह्या इयत्ता 'एक-शिक्षकी' शाळांवर लादणे ही एक मूलभूत चुकीची गोष्ट होती. 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकाच्या आपत्ति, त्याला शिकवाव्या लागणाऱ्या पुष्कळशा इयत्ता व निरनिराळे विषय, ह्यांच्या पार्शीच जन्माला आल्या. ह्यामुळे जर ही इयत्ता पद्धति काढून टाकतां आली, तर ते अधिक चांगले होईल. अशा घटनेला विरोध न करतां तिचा आनंदाने स्वीकार केला जावा. ह्या प्रकारची विचारसरणी दिवसेंदिवस जोराने प्रसृत व्हायला लागल्यामुळे शिक्षकांना व जनतेला इयत्तांचे एकीकरण करण्याची कल्पना अधिक मानवू लागली.

वर ह्या प्रश्नाबाबत अमेरिकेमध्ये चाललेल्या घडामोडी-विषयीची संपूर्ण हकीकत दिली आहे. ती वाचून कोणाच्याही घ्यानांत येईल की, भारतांतील 'एक शिक्षकी' शाळांच्या हिताच्या दृष्टीने जर आपण विचार केला तर, 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकाला शिकवाव्या लागणाऱ्या इयत्तांची संख्या निम्मी करणे जरूरीच आहे व तसे करण्यासाठी इयत्तांचे एकीकरण करणे पण अपरिहार्य आहे. ह्या सूचनेची

अंमलबजावणी करतांना एक अडचण उभी राहण्याचा संभव राहिल. एकाद्या मुलाला शाळेंचें वर्ष चालू असतांना ही शाळा सोडून, ज्या ठिकाणीं सर्व इयत्ता चालू आहेत अशा मोठ्या शाळेंत जावें लागलें तर त्याला त्रास होईल.

अधिक वर्ग शिकविणें

[२] ह्या बाबतींत दुसरी एक सूचना आहे. ती पाहिल्या सूचनेच्या मानानें कमी अतिरेकीपणाची वाटेल. शाळेंत असतील त्या इयत्ता तशाच ठेवाव्यात व शिक्षकानें एकापेक्षां अधिक इयत्तांना शिकवावें. ह्या सूचनेमुळे वर उल्लेखिलेल्या कारभारविषयक अडचणी उद्भवत नाहींत. शाळेंचें वर्ष चालू असतांना मध्येंच एकाद्या मुलाला ' एक-शिक्षकी ' शाळा सोडून मोठ्या शाळेंत जावें लागलें तरी त्याला त्रास होत नाहीं; त्यामुळे जुन्या विचारांच्या पालकांचा पण ह्या योजनेला विरोध राहूं शकत नाहीं. ह्या इयत्ता आहेत तशा जरी ठेवल्या तरी शिक्षकाला, कांहीं ठराविक विषय शिकवितांना एकापेक्षां अधिक वर्गांचे विद्यार्थी एकत्र आणणें शक्य होतें.

अशा प्रकारें एकापेक्षां अधिक वर्गांना एकेवेळीं शिकविण्याची पद्धति ऑस्ट्रेलियांत फार चांगल्या प्रकारें अंमलांत आणलेली दिसते. टॅसमेनियांत छोट्या ग्रामीण शाळांचा अभ्यासक्रमच असा आंखला आहे की, त्यामुळे कांहीं विशिष्ट विषयांसाठीं वेगवेगळ्या इयत्तांचे विद्यार्थी एके ठिकाणीं आणणें सहजसाध्य होतें. प्रत्येक इयत्तेचें वाचन,

स्पेलिंग, गणित व शिवण-काम स्वतंत्रपणें शिकविलें जातें; परंतु शारीरिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षण गाणें व नीतिपाठ ह्या विषयांसाठीं सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्र आणण्यांत येतें. चित्रकला, हस्त-व्यवसाय, सृष्टिशास्त्र, हे विषय शिकविण्यासाठीं विद्यार्थ्यांचे दोन गट पाडले जातात; तर भाषा, कविता, इतिहास, भूगोल व भूमितीसाठीं विद्यार्थ्यांचे तीन विभाग पाडले जातात.

दक्षिण ऑस्ट्रेलियांत, स्पेलिंग, लेखन, अंकगणित व हस्त-व्यवसाय, हे विषय सर्व इयत्तांना स्वतंत्रपणें शिकविले जातात; तर शारीरिक शिक्षण, संगीत, सृष्टिशास्त्र, शिवण-काम व नीतिपाठ शिकविण्यासाठीं, सर्व इयत्तांना एकत्र आणतात. वाचन शिकवितांना शाळेंतील विद्यार्थ्यांची पांच गटांतून विभागणी होते. भूगोल शिकवितांना तीनच गट असतात. त्याचप्रमाणें भाषा व कविता शिकवितांना तीन गट असतात. परंतु चित्रकला, इतिहास व व्याकरण शिकवितांना दोनच गट असतात. व्हिक्टोरिया प्रांतांत अंकगणित व स्पेलिंग प्रत्येक इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांला स्वतंत्रपणें शिकविलें जातें; तर संगीताच्या वेळीं सर्व शाळा एकत्र आणण्यांत येत. स्पष्ट बोलायला शिकविण्यासाठीं शाळेचे दोन गट पाडण्यांत येतात. त्याचप्रमाणें आरोग्य, शारीरिक शिक्षण, हे विषय शिकवितांना पण विद्यार्थ्यांचे दोनच गट पाडले जातात. लेखन, कविता, व्याकरण, सृष्टिशास्त्र, सायन्स, हस्तव्यवसाय,

गृहशास्त्र, इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र इत्यादि विषय शिक्षविण्यासाठी तीन गट पाडण्यांत येतात; तर कला व लेखन [कॉपोझिशन] हे शिक्षविण्यासाठी चार व वाचन शिक्षविण्यासाठी पांच गट पाडतात. न्यू साउथ वेल्स ह्या प्रांतांत संबंध ग्रामीण शाळा दोन भागांत विभागली जाते. प्रत्येक विभागांतील प्रत्येक वर्ग, इंग्रजी व गणित हे विषय, स्वतंत्रपणे शिकतो. प्रत्येक विभागांतील वर्ग सृष्टिशास्त्र, इतिहास, कला, हस्तव्यवसाय, संगीत, आरोग्यशास्त्र व धार्मिक ज्ञान शिक्षविण्यासाठी एकत्र आणतात; तर संबंध शाळा सहली, बोलपट पाहणे, शारीरिक शिक्षण व नीति-पाठ हे विषय शिक्षविण्यासाठी एकत्र करण्यांत येते. ऑस्ट्रेलियांतील सर्व प्रदेश-राज्यांमधून हे जाहीर करण्यांत आले आहे की, ही जी वर्गांची विभागणी [अथवा गट करण्याची योजना] सुचविण्यांत आली आहे. ती अगदी काटेकोरपणे पाळली पाहिजे असा आग्रह नाही. सरकारी शिक्षण खात्यांकडून आलेल्या सूचना मार्गदर्शक म्हणून मानल्या जाव्यात व स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे, त्यांची अंमलबजावणी करतांना जरूर ते फेरबदल केले जावेत, असे सांगण्यांत आले आहे; इतकेच नव्हे तर असे फेरबदल करण्यासाठी शाळांना उत्तेजन देण्यांत येते.

ह्या प्रकारची पद्धति आपल्या देशांत स्वीकारतां येणे शक्य आहे. प्रत्येक प्रदेश-राज्याने आपणांला सोयीची होईल

अशी तयारीलवार योजना ह्या बाबतीत आंखावी. हे काम केवळ प्राथमिक शिक्षकाकडे सोंपवून चालणार नाही. त्यांना त्या बाबतीत आवश्यक ती दृष्टि असणार नाही व [प्रारंभीच्या अवस्थेत] ह्या कामाला लागणारी कुवतसुद्धा त्यांच्या जवळ आढळणार नाही. ह्यासाठी मार्गदर्शनाचे काम अधिक जाणत्या लोकांकडून व्हायला पाहिजे. विश्वविद्यालयांचे संशोधन विभाग, शिक्षणखात्याचे वरिष्ठ अधिकारी किंवा तत्सम तज्ज्ञ मंडळींना पुढाकार घेऊन ही आंखणी करून घ्यावी लागेल. एकदां ही कल्पना प्रचारांत आली व ती सर्वसाधारण लोकांकडून हाताळली गेली की, कांही प्राथमिक शिक्षकांना आपल्या दैनंदिन अनुभवाच्या आधारावर मौलिक सूचना देतां येतील व त्यामुळे काम चांगल्या प्रकारे वाढीला लागेल. आपल्या 'एक-शिक्षकी' शाळांचा मगदूर सुधारण्यासाठी वर उल्लेखिलेली मोलाची सूचना भारताने पडताळून पाहण्यासारखी आहे.

वर्गनायक पद्धति—'एक-शिक्षकी' शाळांचा मगदूर सुधारण्यासाठी आणखी एक गोष्ट करतां येण्यासारखी आहे. ती म्हणजे आपली पूर्वीची वर्गनायक पद्धति जिवंत करणे. ही पद्धति जुन्या स्वरूपांतच आज आपणांस स्वीकारतां येणार नाही. ह्या पद्धतीचा स्वीकार कोणत्या स्वरूपांत करावा ह्याला महत्त्व नाही. आजच्या बदलत्या परिस्थितीत ज्या स्वरूपांत तिचा स्वीकार करतां येण्यासारखा असेल त्या स्वरूपांत ती

स्वीकारली जावी. ही पद्धति मूळची आपली आहे. आपल्या-सारख्या दरिद्री, ग्रामीण, शेती-प्रधान देशाला ही पद्धति चांगलीच मानवेल. आपण ही पद्धति पश्चिमेकडील देशांना दिली. इंग्लंडसारख्या औद्योगिक, सुसंपन्न अशा देशाकडून दडपण आल्यामुळे आपण ही पद्धति टाकून दिली. ही आपली फार मोठी चूक झाली. आपण ही चूक सुधारली पाहिजे. ह्या वर्गनायक पद्धतीचा पुन्हा आपलेपणाने स्वीकार केला पाहिजे; कारण त्यामुळे आपल्या 'एक-शिक्षकी' शाळा, आज आहेत त्यांपेक्षा, खूपच चांगल्या होण्याचा संभव आहे.

मार्गे सांगितल्याप्रमाणे ही पद्धति, ऑस्ट्रेलियांत आज प्रचलित आहे. ह्या पद्धतीच्या अंमलबजावणीत ह्या देशाला आलेले अनुभव खूपच उत्साहवर्धक असे आहेत. ह्या पद्धतीची नीट पाहणी व्हिक्टोरिया व न्यू साउथ वेल्स ह्या दोन प्रांतांमध्ये मि. ब्रेथवेट (शाळाखात्याचे तपासणी अधिकारी) व मि. मॅकरॉय (सिडने ट्रेनिंग कॉलेजचे प्राध्यापक) ह्यांनी केली व त्यांनी खालील दोन मुख्य मुद्दे विचारासाठी पुढे मांडले.

(१) ह्या पद्धतीकडे पाहण्याची शिक्षकांची दृष्टि कोणती असते ?

(२) ह्या पद्धतीचा विद्यार्थ्यांवर चांगला किंवा वाईट परिणाम कसकसा होतो ?

त्यांच्या पाहणीत असे आढळून आले की, न्यू साउथ वेल्स-मधील बहुसंख्य शाळांतून वर्गनायक नेमलेले होते, परंतु त्यांना

पुढील प्रकारची कामे दिली होती. मुलांच्या दौती भरणे, शाळांच्या भिंतीवर चांगली चित्रे अथवा सुविचार लिहिणे, क्रीडांगण साफ ठेवणे, पाठ्या, पुस्तके व इतर पाठांचे साहित्य आणून ठेवणे इत्यादि. ह्या वर्गनायकांना उत्तम रीतीने मार्गदर्शन करणारा असा फक्त एकच उत्साही शिक्षक त्यांना आढळला. तो म्हणाला, 'वर्गनायकाची जर मदत नसली तर 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकाचे खूपच हाल होतील.' ह्या पद्धतीला व्हिक्टोरिया प्रांतांतील शिक्षकांनी चांगलेच उचलून धरले होते. ह्या बाबतीत वर उल्लेखिलेले अधिकारी लिहितात:—वर्गनायकांचा उपयोग करण्याच्या पद्धतीचा येथील बहुसंख्य शिक्षक मोठ्या उत्साहाने पाठपुरावा करतात. कांही शिक्षकांना मात्र वाईट वाटते की, हे काम करावे लागल्यामुळे त्या वर्गनायकाचा थोडासा वेळ खर्ची पडतो व त्याचा अभ्यास राहतो. परंतु हे होणे अपरिहार्य आहे, असे ते पण कबूल करतात. त्यांची मते त्यांच्या पुढील विधानांवरून सहज समजण्यासारखी आहेत.

'वर्गनायकांच्या मदतीवांचून ह्या असल्या शाळा चालवितां येणे अशक्यच आहे.'

'ह्यांची मदत 'एक-शिक्षकी' शाळा कार्यक्षमतेने चालविण्यासाठी आवश्यकच आहे.'

'ज्या 'एक-शिक्षकी' शाळांमध्ये सर्व इयत्ता आहेत, त्या ठिकाणी वर्गनायकांचा उपयोग करून घेतलाच पाहिजे.'

दुसऱ्या बाबतीत पण त्यांना असे आढळून आले की, ही वर्गनायक पद्धति जशी शिक्षकांच्या फायद्याची आहे, तशी ती, विद्यार्थ्यांच्या पण हिताची आहे. ज्यांना म्हणून व्हिक्टोरियांतील 'एक-शिक्षकी' शाळा पाहण्याची संधि लाभली असेल, त्यांच्या मनावर तेथील शाळांतून प्रचलित असलेल्या वर्गनायक पद्धतीचे काम पाहून चांगलाच परिणाम झाला असेल. ह्या योजनेमुळे शिक्षकाला जास्त काम करता येते व जे काम तो करतो ते अधिक चांगल्या प्रकारचे करू शकतो. ह्या वर्गनायकाची जर मदत घेतली नाही तर त्याच्या कामाचा व्याप वाढेल, त्याचा मगदूर मात्र कमी होईल. ह्या योजनेमुळे छोट्या छोट्या मुलांना मार्गदर्शन मिळते. ते जर मिळाले नाही तर त्यांचा खूप वेळ फुकट जातो. ह्या योजनेमुळे छोट्या शाळेतील मुलांमध्ये सहकार्याची भावना वाढीला लागते. सर्व विद्यार्थी, एकाद्या मोठ्या संघटनेचे भागीदार ज्याप्रमाणे एकमेकांच्या खांद्याला खांदा भिडवून काम करतात, त्याप्रमाणे काम करीत असलेले दिसतात. असे दृश्य इतर शाळांत पाहण्यास मिळत नाही. ह्या बाबतीत व्हिक्टोरिया प्रांतांतील कांही लोकांचे पुढील अनुभव आपणांस उद्बोधक वाटतील.

‘ ९ ते १४ वयाचीं ग्रामीण मुले पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेसाठी भिंतीवर लावण्याचे तक्ते आपल्या फुरसतीच्या वेळी मोठ्या आवडीने करीत असल्याचे दृश्य मी पाहिले.

शाळेच्या जवळपास राहणाऱ्या मुलांना संध्याकाळी जवळ जवळ दकलून घरी पाठवावे लागते. ही मुले आपले वर्गनायकाचे काम करण्यासाठी लागणारे शैक्षणिक साहित्य तयार करण्याच्या नादांत एकदां गुंतली की, त्यांना वेळेचे पण भान राहत नाही !’

‘ ह्या वर्गनायक ’ पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये बंधुभावाची वाढ होते. मोठे मुलगे व मुली लहान मुलांशी प्रेमाने वागतात. त्यांना दमदाटी व धाकदपटशापेक्षा दुसऱ्याची समजूत घालून त्यांच्याशी सहानुभूतीने वागण्याचे महत्त्व समजून घेतात. लहान मुलांचे आपल्या अडचणी सोडवून घेण्यासाठी आपल्या वडील भावांबहिणींवर विसंबून राहण्याचा विश्वास वाढू लागतो.

ह्या वर्गनायक पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या मनांत पराहितनिष्ठा उत्पन्न होऊ शकते. आपण सर्वजण एका सहकारी कुटुंबाचे घटक आहोत, ही जी श्रद्धा सर्वांच्या मनामध्ये वाढाला लागणे जरूरीचे आहे तिची बीजे ह्या वर्गनायक पद्धतीमुळे मुलांच्या मनामध्ये चांगल्या रीतीने रुजतात. ह्या शाळेतील विद्यार्थी आधी शिकतो; नंतर शिकवितो. ह्या काळांत तो आशाधारकपणा शिकतो. ह्याच गुणाच्या जोरावर कोणाला न दुखवितां तो दुसऱ्यांना हुकुम देऊ शकतो. त्याची हुकुम देण्याची पद्धति गोड, दुसऱ्याचे मन वळविणारी व उपयुक्त काम करवून घेणारी अशी तयार होते. ज्यावेळी तो शाळा

सोडतो, त्यावेळी आपण एका पिढीला शिक्षण घ्यायला मदत केली अशा समाधानाने तो बाहेर पडतो.

जरी त्याला या गोष्टीची जाणीव झाली नसली तरी त्याने एका पिढीला शिक्षण घ्यायला मदत केली ही सत्य परिस्थिति आहे व ती कुणालाही नाकारता येणार नाही. त्याने जे साधले ते त्याच्या आकलनशक्तीच्या बाहेर आहे. आपण काय केले ह्याची जाणीव नसताना त्यांनी खूप मोठे काम केलेले आहे.'

वरील उद्गारांवरून हे लक्षांत येईल की, ज्या शिक्षकांनी हे लिहिले त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांविषयी भावनापूर्ण अंतःकरणाने हे लिहिले आहे. आमचे असे मत आहे की, पुरेसा पुरावा जवळ असल्यामुळेच इतके भावनापूर्ण उद्गार त्या शिक्षकांनी काढले.

ह्यावरून हे सहज लक्षांत येईल की, ही वर्गनायकपद्धति जशी शिक्षकांच्या हिताची आहे, तशीच ती विद्यार्थ्यांच्या पण हिताची आहे. अतएव ह्या पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करण्याचे भारताने ठरविल्यास त्या मार्गात एकही अडचण आतां पुढे येतां कामा नये.

ह्या वर्गनायकपद्धतीविषयीच्या वेगवेगळ्या प्रश्नांचा विचार करावा लागेल. वर्गनायकांची निवड करणे, त्यांना मार्गदर्शन देणे, त्यांच्याकडे सोंपवून देण्याच्या कामाचे निश्चित स्वरूप व त्याच्या मर्यादा ठरविणे आणि त्यांच्या कामावर योग्य

ती देखरेख ठेवणे, इत्यादि गोष्टींकडे नीट लक्ष पुरवावे लागेल. ह्या बाबतीत व्हिक्टोरिया प्रांतांतील अनुभव पुढे एका परिशिष्टांत दिले आहेत.

वेळापत्रक—'एक शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकाला आपले वेळापत्रक चांगले तयार करणे फार कठीण वाटते. वेळापत्रक तयार करणे ही एक शालेय जीवनांतील कठीण अशी समस्या आहे. ज्या शाळेत प्रत्येक इयत्तेसाठी एक स्वतंत्र शिक्षक आहे, त्यांनाही वेळापत्रक तयार करणे जड जाते. 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकाला तर हे काम फार बिकट वाटते. प्रत्येक वर्गासाठी योग्य तेवढा वेळ त्याला द्यावा लागतो. प्रत्येक वर्गाला शाळेचे तास चालू असताना पुरेसे काम द्यावे लागते. प्रत्येक विषयाकडे लक्ष देऊन, तो विषय शिकविण्यासाठी लागणारा जरूर तेवढा वेळ देण्याची तरतूद करावी लागते. एका वेळी एकापेक्षा अधिक वर्ग एकत्र घेतल्यामुळे वेळापत्रकाला धक्का लागणार नाही, ह्याची पण त्या शिक्षकाला खबरदारी घ्यावी लागते. [शाळेत शिक्षक एकच असल्यामुळे त्याला पुष्कळदा एकापेक्षा अधिक वर्गांना एकत्रित करून शिकवावे लागते.] वेळापत्रकांत अमुक तासाला अमुक विषय शिकविला जाईल एवढेच न दाखवितां, त्या तासाला शिकविण्याची व्यवस्था कशी केली जाईल, त्याचा पण निर्देश करावा लागतो. ह्या शाळेत सर्वच तासांच्या वेळी सर्व मुलांना शिक्षकाला स्वतःला शिकवितां

येणे शक्य नसत. त्यामुळे वेळापत्रक तयार करतांना कोणते तास शिक्षक स्वतः घेणार, कोणते वर्गनायक घेणार व कोणत्या तासाला विद्यार्थी स्वतःच आपापली कामे करणार, ह्याचा निर्देश करावा लागतो. अतएव ह्या शाळेत काम करणाऱ्या शिक्षकांना, आपले वेळापत्रक शास्त्रीय पद्धतीने व बिनचूक कसे करावे, ह्याचे शिक्षण देणे जरूर आहे.

दुवक्त पद्धति:—‘ एक-शिक्षकी ’ शाळेत एकाच वेळी शिक्षकाला सांभाळाव्या लागणाऱ्या वर्गांची संख्या कमी करण्याचा दुसरा एक मार्ग, म्हणजे शाळेत दुवक्त पद्धति सुरू करणे. ज्या शाळेत शिक्षकाला चारच इयत्ता शिकवाव्या लागतात, तेथे जर ही पद्धति लागू केली तर त्या शिक्षकाला एका वेळी दोनच वर्ग सांभाळावे लागतील, म्हणजे त्याचे काम बरेच सोपे होईल. अशा रीतीने निम्मा वेळच मुलांना बोलविल्यामुळे, त्या मुलांचे शिक्षण कमी होते का, ह्याचा नीट तपास करणे जरूर आहे. संबंध दिवसभर चारी इयत्तांना एकत्र शिक्षण देण्यापेक्षा निम्म्या मुलांना सकाळी व बाकीच्यांना दुपारी बोलविले म्हणजे प्रत्येक वेळी दोन दोनच वर्ग घेतले तर त्यांचा अभ्यास कमी होतो की जास्त होतो, ह्याचे संशोधन होणे जरूरीच आहे. ह्या दोन्ही पद्धतीपैकी कोणत्याही पद्धतीने जरी विद्यार्थी शिकले तरी त्यांच्या प्रगतीत फारसा फरक पडणार नाही असे वाटते. दुवक्त पद्धति जर सुरू केली तर त्यामुळे शिक्षकाचे काम थोडे हलके होते,

हा त्या पद्धतीपासून होणारा फायदा आपण लक्षांत घेतला पाहिजे. आपण लक्षांत ठेवले पाहिजे की, ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळेंतील मुलांची संख्या ही स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे कमीजास्त असणार. १५ ते २० पासून ५० ते ६० पर्यंत ही संख्या असेल; किंवा ३०-३५ च्या सुमारास असेल त्या ठिकाणी दुवक्त पद्धति फार उपयुक्त ठरेल; इतकेच नव्हे तर ती अपरिहार्य म्हणून तिचा स्वीकार करावा लागेल.

वैयक्तिक शिक्षण देणे:—ह्या खेरीज ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळेंतील शिक्षकाला दुसऱ्याही नव्या पद्धति स्वीकारता येतील. वेगवेगळ्या इयत्ता व वेगवेगळे विषय ह्याच्या चक्र-व्यूहांदून बाहेर पडून प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या प्रगतीप्रमाणे शिक्षण देता येईल. शाळेंतील मुलांची संख्या जर १५ ते २० एवढीच असेल तर त्याला दुवक्तपद्धति न करतां हे काम नीट रीतीने करतां येईल. पूर्वीच्या आपल्या पाठशाळांदून ह्याच पद्धतीने शिक्षण दिले जात असे. आपल्या कांहीं छोट्या छोट्या ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळांतून ही पद्धति कां स्वीकारली जात नाही त्याचे कारण कांहीं समजत नाही.

दुसरी एक पद्धति म्हणजे सर्व शाळेला एकाच वेळी एकाद्या व्यवसायाच्यामार्गे लावणे. ह्या पद्धतीत शिक्षक विषय व इयत्ता ह्यांचे दख्खण बाजूला ठेवतो व शाळेंतील सर्व मुलांना एकाद्या उपयुक्त व्यवसायामार्फत शिक्षण देण्याचा

प्रयत्न करतो. ह्या बाबतीत स्वित्झर्लंडमध्ये करण्यांत आलेल्या एका उपयुक्त उपक्रमाची हकिकत पुढे दिली आहे.

१९३८ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांतील गोष्ट. पॉट द पियर नांवाची एक 'एक-शिक्षकी' शाळा होती. ६ ते १४ वर्षे वयाची ३०-३५ मुल्ले (मुलगे व मुली) ह्या ठिकाणी काम करीत होती. ह्या शाळेंतील शिक्षक एक तरुण उत्साही व कल्पक असा गृहस्थ होता. वर्गांत चाललेलें काम पाहून कोणाचीही खात्री झाली असती की, येथील शिक्षणांत तोच तोपणा मुळीच नाही. मुलांनी कांहीं तक्ते व नकाशे केले होते. वर्तमान हकिकतीबद्दलची माहिती देणाऱ्या छोट्या पुस्तिका तयार केल्या होत्या. चित्रे काढली होती. एका कोंपऱ्यांत सृष्टिज्ञान देणाऱ्या वस्तूंचा छोटासा पदार्थसंग्रहालय होता. तर दुसऱ्या कोंपऱ्यांत त्यांचे ग्रंथालय होते; तर तिसऱ्या कोंपऱ्यांत त्यांच्या राष्ट्रांत ज्या ज्या वस्तु तयार होतात, त्यांचे नमुने ठेविले होते. ज्या वेळी प्रस्तुत हकिकत लिहिणाऱ्या लेखकाने ह्या वर्गाला भेट दिली, त्यावेळी, पांचव्या इयत्तेतील दोन मुल्ले, भितीजवळ उभे राहून, ते काढीत असलेल्या एका नकाशाबद्दल चर्चा करीत होती. त्यांच्याशी बोलतांना पुढील गोष्टी नजरेस आल्या.

“ १९३९ साली झुरिच शहरांत एक राष्ट्रीय प्रदर्शन भरणार होतें. हें प्रदर्शन दर २५ वर्षांनी भरत असतें. हें प्रदर्शन पाहण्यासाठी आपली सहल नेण्याची योजना ह्या

शाळेंतील विद्यार्थी आंखीत होते. पाहिल्या दुसऱ्या. इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांखेरीज, बाकीचे सर्व विद्यार्थी ह्या सहलीमध्ये भाग घेणार होते. ह्या विद्यार्थ्यांपैकी जे मोठे होते ते ह्या सहलीबाबतच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार करण्यांत गुंतले होते. रस्त्याने जातांना आपणांस कोणकोणते डोंगर पाहतां येतील, प्रदर्शनांत कोणत्या गोष्टी विशेष पाहिल्या पाहिजेत, संबंध सहलीला दिवस किती लागतील, ह्या वेळेची चांगल्याप्रकारे विभागणी कशी करतां येईल, सहलीला खर्च किती येईल, वाटेने जातांना कोणकोणत्या भिन्न भाषिकांशी संबंध येईल, इत्यादि प्रश्नांचा विचार ही मुल्ले करीत होती. पांचवींतील मुल्ले आपणांस कोणकोणत्या वाहतुकीच्या साधनांचा उपयोग करावा लागेल व एकूण अंतरापैकी किती अंतर पायी चालतां येईल, ह्याचा विचार करीत होती. ही मुल्ले ग्रामीण विभागांतील होती. त्यांच्यापैकी कोणीही वस्त्रे, होडीमध्ये अथवा जलद धांवणाऱ्या आगगाडीमध्ये बसलेले नव्हते. त्यामुळे ह्या सहलीत जास्तीत जास्त वेगवेगळ्या प्रकारच्या वाहनांचा उपयोग कसा करतां येईल, ह्याचा आढावा घेण्याच्या प्रयत्न व ह्या सहलीपासून जास्तीत जास्त अनुभव आनंद कसा मिळेल, ह्याचा विचार ही मुल्ले करीत होती. त्यांनी ठरविले की, आरंभी गांवांतून निघतांना आपण

पार्यीं निघूं, म्हणजे कांहीं अंतरापर्यंत छोटीं मुलें पण आपल्या बरोबर चालतील. नंतर एक खिड चढून गेल्यावर, एका सरोवरापर्यंत जाणाऱ्या एका आगगाडीत बसूं. तेथें उतरल्यावर आपण होडीने पुढें जाऊं. पलीकडे उतरल्यावर, थोडेसें चालून एक खिड उतरली कीं बसमध्ये बसून आपण झुरिचला जाऊं. परतीचा मार्ग त्यांनीं निराळा ठरविला होता. ह्या प्रवासाला लागणाऱ्या वेळेची व पैशांची तर त्यांना कल्पना होतीच, परंतु ह्या पैशांत बचत कशी करतां येईल ह्याचा पण तीं मुलें विचार करीत होतीं. आपणांस ज्या ज्या विभागांतून जावयाचें आहे, त्या त्या विभागांचा इतिहास तीं शिकूं लागलीं. त्या ठिकाणीं राहणारे लोक पूर्वी कोणत्या पद्धतीचा पोषाख करीत होते व त्यांच्या बोलभाषा कोणत्या होत्या, ह्याची पण त्यांनीं माहिती मिळविली होती. त्यांनीं स्वित्झर्लंडमधील निरनिराळ्या लोकांच्या वेषभूषेबद्दल माहिती देणारीं जीं चित्रे गोळा केलीं होतीं, तीं फारच प्रेक्षणीय अशीं होतीं. झुरिचमध्ये हीं मुलें एका शहरीं शाळेंत राहणार होतीं. ह्या शाळेला उन्हाळ्याची सुट्टी असल्यामुळे ही शाळा वास्तविक बंद राहणार होती, परंतु हीं मुलें तेथें जाणार असल्यामुळे ती शाळा, त्यांच्यासाठीं खुली राहणार होती. ह्या सर्व माहितीवरून लक्षांत येईल कीं, ह्या एका सहलीमधून अभ्यासक्रमांतील किती तरी निरनिराळे विषय शिकविण्याची तरतूद करण्यांत आली होती. संबंध वर्षभर शिक-

वितां येईल इतका अभ्यासक्रम शिक्षकाजवळ तयार होता. 'ह्या प्रवासांत म्हणण्यासाठीं कांहीं गाणीं तुम्हीं पाठ केलीं आहेत कां ?' असा प्रश्न विचारतांच मुलांनीं शिक्षकाकडे पाहिले. त्यांनीं 'म्हणा' असें सांगतांच व गाण्याचा आरंभ करून देतांच, सर्व मुलांनीं एक सांघिक गीत म्हणून दाखविले."

अशा प्रकारें शाळेंतील सर्व मुलांना एकाद्या व्यवसायांत अथवा योजनेमध्ये गुंतवून ठेवण्याची पद्धति, अमेरिकेंत विशेषच फैलावली आहे. ह्या योजनेला इंग्रजींत (Perpendicular Unit) ह्या नांवानें ओळखण्यांत येतें.

ज्या शाळेंत आठ इयत्ता व एक शिक्षक आहे, तेथें हें असे प्रयोग यशस्वी होतात. भारतामधील 'एक-शिक्षकी' शाळेंतील शिक्षकाला चारपांचच इयत्ता शिकवाव्या लागतात. त्याला हें काम करणें कठीण नाहीं. दुर्दैवानें आपण ह्या असल्या प्रयोगांकडे यावें तेवढें लक्ष दिलेलें नाहीं.

अभ्यासक्रमः—'एक-शिक्षकी' शाळांची सुधारणा करण्यासाठीं वेगवेगळ्या शैक्षणिक योजनांची व साधनांची आपण चर्चा केली. ह्यावेळीं आणखी एका महत्त्वाच्या मुद्याचा पण विचार करणें जरूर आहे. ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांसाठीं वेगळा अभ्यासक्रम असावा कां ? आपल्या भारतामध्ये ह्या प्रश्नाचा फारसा विचार झालेला नाहीं. ह्या बाबतींत केलेला उल्लेखनीय उपक्रम मुंबई सरकारचा आहे. १९४० सालीं त्यांनीं 'एक-शिक्षकी' शाळांसाठीं सोपा केलेला

एक अभ्यासक्रम प्रसिद्ध केला. हा अभ्यासक्रम करतांना तो सोपा करून 'एक-शिक्षकी' शाळेच्या शिक्षकांच्या आवाक्यांत त्याला कसा आणतां येईल, एवढाच दृष्टिकोन सरकारने पुढे ठेविला होता. हा अभ्यासक्रम व्यवहारांत आणून त्याचा चांगला उपयोग 'एक-शिक्षकी' शाळांनीं करून घेतल्याचें आढळत नाही. येथील शिक्षक आपल्या जुन्याच अभ्यासक्रमाला चिकटून राहिले. हा एवढा अपवाद सोडल्यास, भारतांतील बहुसंख्य प्रदेश-राज्यांमध्ये जो अभ्यासक्रम आंखलेला आहे तो सर्वसाधारणपणें नागरी शाळांकरितांच आंखलेला आहे. ह्या अभ्यासक्रमाचा आपल्या मगदुराप्रमाणें वापर करण्याची केविलवाणी धडपड आमच्या ग्रामीण विभागांतील 'एक शिक्षकी' शाळांतील शिक्षक करित असल्याचें दृश्य आपणांस पाहण्यास सांपडतें.

नागरी विभागासाठी व ग्रामीण विभागांसाठी एकच अभ्यासक्रम ठेवण्यांत दोन दोष आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे नागरी शाळांच्या मानानें ग्रामीण शाळांच्या खूब अडचणी असतात. दुसरी गोष्ट म्हणजे नागरी शाळांतील मुलें शाळेंत वक्तशीर व नियमित हजर राहतात; त्या मानानें ग्रामीण शाळांतील मुलांची हजेरी फारच कमी पडते व असते ती पण अनियमित असते. त्यामुळे एका वर्षांत नागरी शाळांतील मुलांची जेवढी प्रगति होईल तेवढी प्रगति ग्रामीण शाळांतील मुलांची झाली पाहिजे असा आग्रह धरणें चुकीचें आहे.

एक-शिक्षकी शाळांतील शिक्षकांची शैक्षणिक पातळी विशेष मोठी नसते. त्यांचा अनुभवतोकडा असतो. त्यामुळे त्यांच्या-मध्ये सर्वसाधारण अभ्यासक्रमांत कोणता व कसा बदल करावयाचा हें जाणण्याची व तसें करण्याची पात्रता नसते. ह्या ग्रामीण शाळांतील शिक्षकांसाठी स्वतंत्र व सविस्तर असा अभ्यासक्रम आंखला जावा, असे शिक्षणशास्त्रज्ञांना आतां वाटूं लागलें आहे. अशा प्रकारें त्यांच्यासाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रम आंखणें जर अशक्य असेल तर, आहे तो अभ्यासक्रम ग्रामीण विभागांत शिकवितांना त्यामध्ये कस-कसा फेरबदल करावा ह्याविषयी सविस्तर सूचना येथील शिक्षकांना देणें जरूरीचें आहे. भारतालासुद्धां ह्या दोन्हीपैकीं एकतरी सूचना स्वीकारावी लागेल. पहिलीच सूचना (ग्रामीण विभागासाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रम आंखण्याची) भारतानें स्वीकारली तर तें अधिक चांगलें होईल.

ह्यानंतर पुढचा प्रश्न असा उद्भवतो की, ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांसाठी जो अभ्यासक्रम आंखावयाचा त्याचें स्वरूप कसे असावें? ह्या प्रश्नाचें उत्तर एकदम द्यावयाचें झालें तर असे म्हणतां येईल की, तो अभ्यासक्रम छोटा असावा व सोपा असावा. परंतु भोंवतालचे विचारप्रवाह लक्षांत घेतले तर आपणांस असे आढळून येईल की, अभ्यासक्रम सोपा करण्यास तज्ज्ञांचा विरोध आहे. ते म्हणतात—जर एम्ही ह्या शाळांसाठी सोपा अभ्यासक्रम दिला तर त्यामुळे

ग्रामीण शाळांचें महत्त्व कमी होईल. 'एक-शिक्षकी' शाळांचा दर्जा कमी असतो, असा सर्वांचा समज होईल. त्यामुळे ग्रामीण मुले ही नेहमी मागेच राहतील. शैक्षणिक क्षेत्रांत सर्वांना समान संधि देण्याच्या तत्वाला त्यामुळे बाध येईल. ह्या बाबतीत ऑस्ट्रेलियाकडे नजर टाकणे जरूर आहे. ह्या देशाने असे ठरवून ठेविले आहे की, कोणताही मुलगा त्यांचे प्रारंभीचे शिक्षण छोट्या ग्रामीण शाळेत झाले आहे, ह्या सवयीवर शिक्षणांत मागासलेला राहतां कामा नये. अतएव ग्रामीण शाळांतील शिक्षण देण्याच्या तंत्रामध्ये शक्य तितक्या सुधारणा करण्याचा सारखा प्रयत्न तेथे चाललेला असतो. हेतु हा की, ग्रामीण विभागांतील मुलांची प्रगति नागरी विभागांतील मुलांच्या प्रगतिएवढीच व्हावी. ऑस्ट्रेलियाने ह्यामुळे ग्रामीण शाळांसाठी स्वतंत्र व सोपा असा अभ्यासक्रम आंखलेला नाही. ह्या योजनेमागील हेतु स्तुल्य लोकशाही स्वरूपाचा आहे. भारतामध्येमुद्दां 'एक-शिक्षकी' व बहुशिक्षकी शाळेसाठी एकच अभ्यासक्रम असणे योग्य होईल.

ह्या दोन्ही शाळांतील अभ्यासक्रमाचा आशय जरी एक राहिला तरी त्या अभ्यासक्रमाची आंखणी व तो अंमलांत आणण्याची पद्धति ह्यामध्ये दोन प्रकारच्या शाळांमध्ये फरक दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. 'एक शिक्षकी' शाळेत मुलांना शिक्षकासाठी इयत्तांचे एकीकरण करणे, निरानेराळ्या इयत्तांच्या

विद्यार्थ्यांना कांही विषय एकत्रित करून शिकविणे, इत्यादि तंत्रांचा उपयोग 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकांना करावा लागतो. त्यामुळे ह्या शाळांतून सदर अभ्यासक्रम शिक्षकांसाठी आंखणी निराळ्या रीतीने करावी लागेल. ह्या अभ्यासक्रमाला अनुरूप असे जे फेरबदल करावे लागतील ते जास्त परिणामकारक होण्यासाठी विशेष तांत्रिक सल्ल्याची गरज भासेल. हे काम केवळ शिक्षकांवर सोंपवून चालणार नाही. खास लायकी असणाऱ्या तज्ज्ञाकडे हे काम सोंपवावे लागेल. अमेरिकेमध्ये व ऑस्ट्रेलियामध्ये अशी एक प्रथा आहे की, 'एक-शिक्षकी' शाळेतील शिक्षकांसाठी खास 'मार्गदर्शिका' तयार करण्यांत येतात. शिक्षकाला ही मार्गदर्शिका आपल्या विज्ञांत वाळगतां येते. ह्या पुस्तिकेत त्याला आपल्या खास गरजा पुण्या पाडण्यासाठी, आपल्या अभ्यासक्रमांत कसा बदल करतां येईल, ह्याविषयी अगदी सविस्तर सूचना देण्यांत येतात. ह्या पुस्तिकांमध्ये ह्या अभ्यासक्रमांत फेरबदल करण्यासाठी कांही ठराविक नियम दिलेले नसतात. ह्या अभ्यासक्रमांमध्ये कसकसे फेरबदल करतां येणे शक्य आहे त्याची माहिती देणारे वेगवेगळे पर्याय त्यांत दिलेले असतात. शिक्षकाला आपल्या मगदुराप्रमाणे त्यांत फेरबदल किंवा कमी जास्त करण्याची मुभा असते. अशा प्रकारच्या मार्गदर्शिकांचा अभाव भारतामध्ये फार तीव्रतेने भासतो. ज्यावेळी आपण आपल्या ग्रामीण शिक्षकाची पुनर्घटना करण्याचा प्रयत्न करू,

त्यावेळीं अशा मार्गदर्शिका आपणांला काढाव्या लागतील व त्यांमधून शिक्षकांना सविस्तर व व्यावहारिक स्वरूपाच्या सूचना द्याव्या लागतील.

‘ एक-शिक्षकी ’ शाळेतील शिक्षकांनीं भिन्न भिन्न विषय कसे शिकवावेत, ह्या विषयीं पण त्यांना तपशीलवार सूचना द्याव्या लावतील. वर केलेले विवेचन तितकेसे तपशीलवार नाही. गृहपाठ, मूकवाचन, पालक-शिक्षकांचें सहकार्य, अभ्यास-क्रमेतर प्रवृत्ति इत्यादि ज्या बाबींशीं ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळे-तील शिक्षकांचा संबंध येतो त्यांची चर्चा येथे झाली नाही. ह्या सर्व गोष्टी बहुशिक्षकी शाळांतून ज्या पद्धतीने हाताळल्या जातात, त्याच पद्धतीने त्या गोष्टींचा वापर ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळेतील शिक्षकाला करून चालणार नाही. वर ज्या मुद्यांचा विचार केला तो विचार करण्यापूर्वी त्या मागील वैचारिक भूमिका किंवा तत्त्वच सांगण्याचा प्रयत्न झाला. तपशीलांत शिरून सर्व पद्धतींची सांगोपांग चर्चा करतां आली नाही. हे पुस्तक शिक्षणक्षेत्रांत कार्य करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना व शिक्षणविषयक प्रश्नांचा विचार करणाऱ्या शिक्षकांना उद्देशून लिहिले आहे. त्यामुळे त्यांत अधिक तपशीलवार विवेचन आलेले नाही. वर ऑस्ट्रेलिया व अमेरिका ह्या दोन देशांनीं, आपला अभ्यासक्रम ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळेला अनुरूप करून घेण्यासाठी, जे प्रयत्न केले त्यांची माहिती देण्यांत आली आहे. ह्यावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं,

ह्या पुढारलेल्या देशांनासुद्धां ‘ एक-शिक्षकी ’ शाळांतील प्रश्नांचा अभ्यासपूर्वक विचार करावा लागला. ह्या देशांतील छोट्या शाळांपुढे कोणकोणते प्रश्न उभे राहिले व ते त्यांनीं कसे सोडविले हे वरील विवेचनावरून सहज लक्षांत येईल.

उपसंहार

मागील दोन प्रकरणांवरून 'एक-शिक्षकी' शाळेचे कारभारविषयक व शिक्षणविषयक प्रश्न किती महत्त्वाचे पण गुंतागुंतीचे आहेत ह्याची कल्पना वाचकांना आली असेल. हे प्रश्न जर समाधानकारक रीतीने सोडवावयाचे असतील तर ज्या ज्या संस्थांची व संघटनांची हे प्रश्न सोडवायला मदत होणार असेल त्या सर्वांचा ह्या कामी उपयोग करून घेण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. ह्या बाबतीत विश्वविद्यालयांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. त्यांनी कर्तबगार शिक्षकांच्या नेतृत्वाखाली प्रायोगिक 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविल्या पाहिजेत. त्या ठिकाणी शिकविण्याच्या वेगवेगळ्या पद्धति पडताळून पाहिल्या पाहिजेत. ह्या शाळांचा कारभार सुव्यवस्थित चालण्यासाठी निरनिराळे प्रयोगही करून पाहिले पाहिजेत व आपणांस येणारे अनुभव जाहीर केले पाहिजेत. दिल्ली येथे जी मध्यवर्ति शिक्षणसंस्था (Central Institution of Education) आहे, त्या संस्थेने ह्या बाबतीत पुष्कळशी जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे. ह्या देशांतील भिन्न भिन्न ठिकाणी शिक्षणविषयक प्रयोग केले जावेत, ह्यासाठी ह्या संस्थेने पुढाकार घेऊन मार्गदर्शन केले पाहिजे व अशा प्रकारे जे प्रयोग करण्यांत येतील त्यांचे एकत्रीकरण करण्याचा प्रयत्न पण

ह्या संस्थेने केला पाहिजे. ह्यासाठी दिल्लीजवळील उपनगरांत त्या संस्थेने प्रयोगादाखल कांही 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविल्या पाहिजेत. ह्याचप्रमाणे सरकारने चालविलेल्या ट्रेनिंग कॉलेजांनी काम केले पाहिजे. ज्या ज्या ठिकाणी शक्य असेल त्या त्या ठिकाणी त्यांनी आपल्या 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविल्या पाहिजेत व ह्या शाळांतून वेगवेगळ्या योजना व शिकविण्याच्या पद्धति ह्यांचा वापर करून पाहिला पाहिजे. प्राथमिक शिक्षकांसाठी जी ट्रेनिंग कॉलेजे चालतात त्यांनी आपणांस पाठ घेण्यास सोयीचे पडावे म्हणून एकतरी स्वतःची अशी 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविली पाहिजे.

हे सर्व करून सुद्धा आपले काम पूर्ण होणार नाही. ट्रेनिंग कॉलेजला जोडून जी शाळा चालविण्यांत येते त्या शाळेत शिकविण्याची नवीन तंत्रे पडताळून पाहण्यास वाव मिळत नाही; कारण त्या ठिकाणी शिकाऊ शिक्षकांच्या पाठांची एवढी गर्दी झालेली असते की, बाकी कांही करायला तेथे कोणास फुरसतच मिळत नाही. प्रायोगिक शाळा ही असल्या शाळेपासून भिन्न असते. ही शाळा एका विशिष्ट हेतूने चालविण्यांत येते. आपणांस प्रयोग करण्यास योग्य असे वातावरण तेथे ठेवावे लागते व त्या वातावरणांत वेगवेगळे प्रयोग करण्यांत येतात. प्राथमिक शिक्षकांच्या प्रत्येक ट्रेनिंग कॉलेजला अशी प्रायोगिक शाळा चालवितां येईलच असे नाही; परंतु ह्या संस्थांपैकी कांही संस्थांमध्ये कांही जागा

शिक्षक नेमले जावेत व त्यांच्यामार्फत अशा प्रकारचे प्रयोग केले जावेत.

प्रायोगिक 'एक-शिक्षकी' शाळा चालविण्याच्या कामी खाजगी संस्थांना पण श्री. सैय्यदिन ह्यांनी सुचविल्याप्रमाणे, मोलाचे कार्य करता येईल, परंतु देशाच्या आजच्या परिस्थितीत हा 'एक-शिक्षकी' शाळांचा प्रश्न संपूर्णतः खाजगी संस्थांकडे सोंपविणे धोक्याचे आहे. ह्या बाबतीत योजनाबद्ध सर्वव्यापी असा कार्यक्रम धडाडीने आखणे जरूर आहे व ते कार्य प्रदेश सरकारांकडूनच होईल. पंचवार्षिक योजनेमध्ये सर्वांना मार्गदर्शक होतील अशा योजना आखण्याला वाव आहे. अशा प्रकारच्या योजना आखून आपल्या देशाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमाला नवी दिशा दाखविण्याचा प्रयत्न करण्याचे ह्या पंचवार्षिक योजनेने ठरविले आहे. 'एक-शिक्षकी' शाळा ह्या आपल्या देशांतील तीन लाख खेड्यांची शैक्षणिक गरज पुऱ्या पाडणार आहेत. अतएव त्यांचे राष्ट्रीय महत्त्व लक्षांत घेऊन आपल्या देशाच्या पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमांत त्यांना महत्त्वाचे स्थान मिळाले पाहिजे; तसेच ह्या संस्थांना हरएक प्रकारची आर्थिक मदत प्रदेश सरकारांकडून व मध्यवर्ति सरकारकडून मिळाली पाहिजे.

प्रायोगिक 'एक-शिक्षकी' शाळांची, ह्या शाळांमधील शिक्षणविषयक प्रश्न सोडवायला चांगलीच मदत होईल, परंतु त्या शाळांचे कारभारविषयक जे प्रश्न आहेत, ते सोड-

विण्यास शिक्षणखात्याची मदत लागेल. ह्यासाठी निर- निराळ्या प्रकारची पाहणी करावी लागेल; नवी तंत्रे तपासून पाहणी लागतील; ह्या शाळांचा कारभार चांगला चालण्यासाठी कांही नवे नियम व नव्या प्रथा घालून द्याव्या लागतील. ह्या गोष्टी अगदी साध्या व सोप्या आहेत. प्रत्येक प्रदेश सरकारच्या शिक्षणखात्याने ह्या क्षेत्रांत थोडे प्रयोग केले की त्यांना योग्य असे निर्णय घेणे सोयीचे होईल.

ह्या क्षेत्रांत जे संशोधन होईल व जे प्रयोग होतील त्यामुळे ह्या विषयासंबंधी भरपूर लिखाण प्राप्ति होईल. हे नवीन साहित्य सर्वांना खूपच मार्गदर्शक होईल. ते पूर्णपणे वास्तव असे होईल; कारण ते स्थानिक परिस्थिती लक्षांत घेऊन आपण केलेल्या प्रयोगांच्या अनुभवावर आधारलेले असेल. आज ह्या विषयावरील बरेचसे साहित्य, परकीय पुस्तकांचे भाषांतरवजा अशा प्रकारचे असते. त्या ठिकाणी करण्यांत आलेले प्रयोग अगदी भिन्न अशा वातावरणांत केलेले असतात. त्यामुळे आपणांला त्यांचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही. आपल्या देशांत जे साहित्य, ह्या विषयावर येथून पुढे निर्माण होईल, ते सर्व प्रादेशिक भाषांमधून तयार केले जाईल. मध्यवर्ति शिक्षण संस्थेने अशा प्राप्ति झालेल्या लिखाणाचा गोष्टवारा तयार करून तो इतर प्रदेश राज्यांच्या अथवा परदेशांच्या उपयोगासाठी पाठविण्याची व्यवस्था करावी. अशा प्रकारचे साहित्य उपलब्ध झाले की, 'एक-

शिक्षकी' शाळांतील शिक्षक ते वाचू शकतील व त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढेल व ह्या शाळांचा मगदूर सुधारण्यासाठी त्यांची मोलाची मदत होईल. त्यामुळे 'एक-शिक्षकी' शाळांची सर्वांगीण सुधारणा होण्यासाठी प्रभावी असे अनुकूल वातावरण निर्माण होईल व त्यामुळे ह्या शाळांची आपोआप सुधारणा होईल.

भारतांत खेडी खूप आहेत, इतकेंच न-हे तर ती फारच विखुरलेली आहेत. त्यांतील लोकवस्ती अगदी विरळ आहे. ह्या खेड्यांचा एकीकरणाला तीव्र विरोध आहे. ह्यामुळे आपल्या पांच लाख खेड्यांपैकी निम्म्या खेड्यांतून 'एक-शिक्षकी' शाळांमार्फतच लोकांना सुसंस्कृत करण्याचें कार्य होणार आहे. अतएव आपल्या देशाच्या शैक्षणिक पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमांत ह्या शाळांना अग्रस्थान दिलें गेलें पाहिजे व त्या शाळांच्या अडीअडचणींचा अगदी बारीकईने व काळजीपूर्वक विचार केला पाहिजे.

'एक-शिक्षकी' शाळांचीं मुळे आमच्या देशांत खूप खोलवर रुतलेली आहेत. त्यांनीं भूतकाळीं ह्या देशाच्या संस्कृतिवर्धनाच्या कार्यक्रमांत फार महत्त्वाची कामगिरी केली आहे. आपली शैक्षणिक परंपरा त्यांनीं हजारों वर्षे चांगल्याप्रकारे सांभाळली आहे. अशा ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांकडे आमच्या देशांतील शिक्षणखात्यांनीं आपल्या आयुष्याच्या पहिल्या ६५ वर्षांत खूप दुर्लक्ष केलें, ही

दुःखाची व दुर्दैवाची गोष्ट आहे. ह्या संस्थाकडे पाहण्याची जेव्हां ह्या खात्यांना बुद्धि सुचली तेव्हां त्यांनीं ह्या शाळां- विरुद्ध जोराचें युद्ध पुकारून त्यांचा बीमोड करण्याचें ठर- विलें. ह्या शाळा कुचकामी आहेत व त्यांच्यामुळे पैशाची उधळपट्टी होते अशी हांकाटी त्यांनीं सुरू केली. एका दृष्टीने ह्या शिक्षणखात्यांचें लक्ष नव्हतें तें बरें होतें. त्यांनीं लक्ष दिलें तें ह्या शाळांचा नायनाट करण्यासाठी दिलें. बेडकांना राजा हवा होता. पहिला देवानें दिलेला लाकडी ठोकळा त्यांना आवडला नाहीं. मग आला तो करकोचा. त्यानें बेडकांना स्वाहा करावयाला सुरवात केली. बेडकांना पुन्हां पूर्वीचा ठोकळा मागण्याची पाळी आली. तसाच कांहींसा प्रकार झाला. ग्रामीण शाळांना सरकारला सांगायें लागलें कीं, आमच्याकडे मुळीच लक्ष देऊं नका; पण आम्हांला शांतपणें जगूं या; परंतु ह्या शाळांमार्गे लागलेले ग्रहण लवकरच सुटलें. स्वातंत्र्याची पहाट उगवली. ढगा- आड लपलेला सूर्य बाहेर आला. लोकमतानुवर्ति मंत्रि- मंडळें कारभार करूं लागलीं व 'एक-शिक्षकी' शाळांच्या मार्गे लागलेला सरकारचा ससेमिरा सुटला. ह्या शाळांना केवळ जगण्याचा हक्क मिळाला नाहीं, तर त्यांना एक मानाचें स्थान मिळालें. ज्ञानाची उजळती मशाल देशाच्या कानाकोपऱ्यांत घेऊन जाणारी एक महत्त्वाची संस्था म्हणून 'एक-शिक्षकी' शाळेला मान्यता मिळाली.

स्वातंत्र्य जरी आलें तरी जुन्या वेड्या कांहीं संपूर्णपणें तुटल्या गेल्या नाहींत. जुन्या विचारसरणीचे कांहीं लोक आहेतच. त्यांना ह्या 'एक-शिक्षकी' शाळांची संख्या सारखी वाढत असल्याचें पाहून कसेसेच होतें. कांहीं लोक 'एक-शिक्षकी' शाळाकडे एक अपरिहार्य आपत्ति म्हणून पाहतात. शिक्षण-क्षेत्रांतील आमचें संशोधन आतां पाळण्याबाहेर पडूं लागलें आहे, हें जरी खरें असलें तरी तें नागरी प्रश्नांमध्ये इतकें गुरफटलेंलें आहे की, खेड्यापर्यंत चालत जाऊन 'एक-शिक्षकी' शाळांची तोंडओळख करून घ्यायला ह्याला किती काळ लागेल कोण जाणे! दरम्यानच्या काळांत हा गरीब 'एक-शिक्षकी' शाळांतील शिक्षक वेगवेगळ्या अडीअडचणीशी झुंजत कसा बसा जगून आपलें काम करीत आहे. दारिद्र्य, अपुरे शिक्षण तुटपुंजें ट्रेनिंग (कधी त्याचा संपूर्ण अभाव) असमाधानकारक देखरेख, पुस्तकांची व साहित्याची पूर्ण दुर्मिळता, ह्या सर्व गोष्टींमुळे ह्या विचार्या 'एक-शिक्षकी' शाळांतील शिक्षकां-पुढें जमलेल्या भुकेलेल्या मेंढ्यांच्या तोंडांत ज्ञानाचा घास-घालणें अशक्य होतें.

ही केविलवाणी परिस्थिति शक्य तितक्या लवकर यां-विण्याची वेळ आतां आली आहे. आमच्या अधिकाऱ्यांचा, शिक्षकांचा व शिक्षणतज्ज्ञांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा नागरी दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. त्यांची खात्री पटवून दिली पाहिजे की, 'एक-शिक्षकी' शाळा ही कांहीं आपत्ति नाही. त्यांनी

जाणून घेतलें पाहिजे की, 'एक-शिक्षकी' शाळा हें आपणांला एक आव्हान आहे. तशीच ती एक काम करण्याला संधि आहे. ह्या शाळांची चांगल्याप्रकारें वाढ झाली पाहिजे, कारण ह्या संस्थांमध्ये आपला नवा शिक्षणक्रम यशस्वी होण्याची कांहीं चांगली बीजे आहेत.

ह्यानंतर दुसरी गोष्ट म्हणजे जगांतील सर्व देशांतून विशेषतः ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका व स्वीडन ह्या देशांतून जें संशोधन व प्रायोगिक कार्य 'एक-शिक्षकी' शाळांबाबत झालेले आहे, त्याचा सखोल अभ्यास करणें जहरीचें आहे. त्यांच्या अनुभवांवरून आपणांस खूप नव्या नव्या कल्पना सुचतील.

तिसरी गोष्ट म्हणजे ह्या प्रश्नाची आखल भारतीय स्वरूपाची पाहणी करणें व आपल्या देशांतील सर्वांचे अनुभव एकत्रित करणें.

ह्या प्रश्नाबाबत संशोधन करण्याचें व प्रयोग करण्याचें काम विश्वविद्यालयांनीं व खाजगी संस्थांनीं करायला पाहिजे. ह्यामुळे ह्या क्षेत्रांत नवचैतन्य उत्पन्न होईल. नवनवे साहित्य निर्माण होईल. त्यामुळे 'एक-शिक्षकी' शाळांतील शिक्षकांची कार्यक्षमता वाढेऊ. त्यांचे खरें स्वरूप दिसून येईल व हजारों खेड्यांमध्ये नवजीवन निर्माण करण्याचें पुण्य-कार्य त्याला करतां येईल.

परिशिष्ट १ ले

व्हिक्टोरियांत (ऑस्ट्रेलिया) वर्गनायकांचा उपयोग कसा केला जातो ?

व्हिक्टोरियामधील शिक्षक वर्गनायकांचा उपयोग दोन प्रकारे करून घेतात. हे वर्गनायक शिक्षकाचे मदतनीस म्हणून काम करतात. शाई, कागद, पेन्सिली वेळच्या वेळीं वर्गाला पुरविणें, शाळांच्या भितींची सजावट करणें, क्रीडांगणावर देखरेख ठेवणें व तत्सम कामें करणें हे वर्गनायकांचें एक महत्त्वाचें कर्तव्य असतें. अशा प्रकारच्या वर्गनायकांची खरोखरच जरूरी असते; अतएव ही योजना स्वागतार्ह आहे.

दुसऱ्या प्रकारचा जो वर्गनायक असतो, तो जवळजवळ बदली शिक्षकासारखाच असतो. व्हिक्टोरियामधील मुख्य शिक्षक ह्या वर्गनायकांचे दोन भाग पाडतात. एकाला वर्गनायक म्हणतात. त्यांचें काम आपल्या स्वतःच्या वर्गातील मुलांचें वाचन घेणें, शुद्धलेखन करवून घेणें, परवचा, कोष्टकें ह्यासारखें पाठांतर करवून घेणें हें असतें. दुसरा जो असतो तो शिक्षक-वर्गनायक असतो. त्याला आपला वर्ग सोडून इतर वर्गांमध्ये, विशेषतः खालच्या वर्गांमध्ये जीं मुलें अभ्यासांत मार्गे आहेत, त्यांना मदत करण्याचें काम करावें लागतें.

ह्या वर्गनायकाच्या अंगी कांहीं विशेष गुण असावे लागतात. शिक्षकाची भूमिका नीटपणें वठविण्याची ताकद त्याच्यामध्ये असावी लागते. ह्या मुलाजवळ बुद्धिमत्ता व

ज्ञान अधिक असलें पाहिजे. त्याबरोबरच सहानुभूति व उत्साह पण त्याच्याजवळ भरपूर असायला पाहिजे. दुसऱ्याचें लक्ष ओढून घेणें व त्याला कामांत गुंतवून ठेवणें, ह्याही कला त्याला माहीत असल्या पाहिजेत. मुलांना योग्य प्रश्न विचारण्याची व त्यांच्या उत्तरांचा चांगला उपयोग करण्याची हातोटी पण त्याच्याजवळ असली पाहिजे. यशस्वी शिक्षकाचे हे गुण त्याच्याजवळ असले पाहिजेत.

कोणत्याही मुख्याध्यापकाला आपल्या शाळेंत अशा जन्मजात शिक्षकांची तुकडी, सहजासहजी मिळणार नाही. त्याला वेळ खर्चून अशा वर्गनायकांना खास शिक्षण द्यावें लागेल. शिक्षकांच्याकडून ह्या वर्गनायकांबाबत पुढील उद्गार ऐकायला मिळतात:—

“ वर्गनायकांना जर ट्रेनिंग (मार्गदर्शन) मिळालें नाही तर त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाही.”

“ वर्गांत जाऊन पुढें काय करावयाचें आहे व तें कसे करावयाचें हें वर्गनायकांना नीट समजावून सांगावें लागतें.”

येथील मुख्याध्यापक आदर्श पाठ देतात. पेन्सिल, कागद घेऊन वर्गनायक हे पाठ पाहायला बसतात. वाचन घेतांना कोणत्या दोषांकडे लक्ष द्यावयाचें, तें मुख्याध्यापक ह्यांना समजावून देतात. शुद्धलेखनाचा पाठ कसा घ्यावा, अंकगणितांत मुलें ज्या चुका करतात, त्यांची कारणे कशी शोधावीं हे सर्व मुलांना समजावून सांगण्यांत येतें. कांहीं

वर्गनायक मग स्वतः पाठ घेतात. त्यांचे मित्र त्या पाठांवर चर्चा करतात. शाळेच्या पूर्वी व मधल्या रजेत हे वर्गनायक मुख्याध्यापकांना भेटतात व आपणांला जो पाठ व्यावयाचा असेल त्याबाबत त्यांच्याशी चर्चा करतात. दर आठवड्याला हे मुख्याध्यापक शिक्षकांची सभा घेतात. ह्या सभेत पुढील आठवड्यात वर्गनायकांकडे कोणते काम दिले जाणार आहे, त्याची ते कल्पना देतात व त्या बाबतीत जरूर ती मदत करतात. वाटेल तेव्हा ह्या वर्गनायकांना बोलावून कामाला जुंपले जात नाही. वेळापत्रकाला जोडून ह्यांच्या कामाचे पण एक वेळापत्रक केले जाते. त्यामुळे प्रत्येक वर्गनायकाला आपणास केव्हा काय करावे लागेल व कशाची आपण तयारी केली पाहिजे, ह्याची नीट कल्पना असते.

प्रत्यक्ष वर्ग चालविण्याच्या कामी वर्गनायकाची मदत दोन प्रकारे घेतली जाते. ते आपल्या वर्गातील पुनःपठणाचे काम पाहू शकतात, किंवा खालच्या वर्गातील मुलांना मदत करतात. ह्या खालच्या वर्गाकडे पाहण्यासाठी वर्गनायकाची खूप मदत लागते. खालच्या दोन इयत्तांमधील मुळांवर देखरेख ठेवण्याची व त्यांना मार्गदर्शन करण्याची फार गरज असते. व्हिक्टोरियामधील पुष्कळशा शाळांतून हे खालचे दोन वर्ग, ज्यावेळी मुख्याध्यापकांच्या ताब्यांत नसतात, तेव्हा ते वर्गनायकांच्याकडे सोंपविलेले असतात.

ह्या वर्गनायकांकडे किती बेगवेगळी कामे सोंपविण्यात

येतात, हे पुढील दोन शाळांकडून ह्या बाबत आलेल्या माहिती-वरून समजेल:—

- (१) खालच्या वर्गात अंक शिकविणे.
- (२) संबंध शाळेचे वाचन घेणे.
- (३) संबंध शाळेचे शुद्धलेखन व स्पेलिंग घेणे.
- (४) कविता म्हणवून घेणे.
- (५) खालच्या वर्गात लहान मुलांच्या गोष्टी ऐकून घेणे.
- (६) पाहिल्या व दुसऱ्या इयत्तांचे लेखन घेणे.
- (७) पाहिल्या व दुसऱ्या इयत्तांतील हस्तव्यवसाय घेणे.
- (८) तिसरी ते आठवी इयत्तेपर्यंतच्या मुलांच्या इतिहास-

भूगोलाच्या पाठांची उजळणी घेणे.

दुसऱ्या शाळेत वर्गनायकांकडे पुढील कामे सोंपविण्यात आली होती:—

इयत्ता:—१ ली व २ री—सर्व विषय शिकविणे.

इयत्ता:—३ री, ४ थी—स्पेलिंग, कोष्टके, कविता, वाचन व चित्रकला घेणे.

इयत्ता:—५ ते ८—वाचन, शुद्धलेखन, कविता, इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र ह्या विषयांची उजळणी करून घेणे.

वरील माहितीवरून असे दिसून येईल की, जर शिक्षकांना इतके सर्व विषय, वर्गनायकांकडे विनधोकपणे सोंपवितां आले तर एका शिक्षकाला आठ इयत्ता शिकविणे कठीण जाणार नाही.

वरील विवेचनावरून आपल्या लक्षात आले असेल की, चांगले मुख्याध्यापक आपल्या वर्गनायकांची काळजीपूर्वक निवड करतात. त्यांना योग्य मार्गदर्शन करतात. त्यांच्याकडे सौपविल्या जाणाऱ्या कामाची नीट काळजीपूर्वक योजना आंखतात. इतकेंच नव्हे तर त्यांना लागणारे सर्व नैतिक बळ पण देतात. आपल्या वर्गात जाऊन आपले काम सुरू करण्यापूर्वी त्यांचे काम नीट मार्गाला लावून देतात. वर्ग सुटण्यापूर्वी त्यांच्या वर्गात जाऊन त्यांनी काम कसे केले ते पारखून घेण्याचा प्रयत्न करतात. ह्या मुख्याध्यापकांची नजर सर्व शाळेवर असते व प्रत्येक वर्गाच्या नाडीवर जणू त्यांचा हात असतो. ह्यामुळे शिकणाऱ्या मुलांना व शिकविणाऱ्या वर्गनायकांना जाणीव असते की, आपल्या सर्व कामाकडे शिक्षकांचे लक्ष आहे व चांगले अगर वाईट काय त्यांच्या लक्षात येणार आहे. ह्या बाबतीत एका शिक्षकाने पुढील उद्गार काढले आहेत:—दुसऱ्या वर्गात शिकवीत असतांना मुख्याध्यापकांनी ह्या वर्गनायकांच्या कामाकडे लक्ष दिले पाहिजे. तासाच्या शेवटी कोणत्याही वर्गनायकाच्या कामाची चांचणी झाल्याशिवाय राहता कामा नये. वर्गनायकाच्या ताब्यांतील वर्गाला केव्हाही असे वाटू नये की, आपल्या वर्गाकडे शिक्षकांचे लक्ष नाही.
